आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण - काही प्रश्न आणि उत्तरे

महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या चळवळी **2**
१. सामाजिक चळवळीचे उद्दिष्ट 2
२. महात्मा जोतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले 2
सत्यशोधक चळवळ 2
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 3
दलित चळवळ 3
४. लोकहितवादी 3
५. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे आणि अस्पृश्यता निवारण 4
६. महिला शिक्षण आणि विधवा पुनर्विवाह चळवळ 4
७. शाहू महाराज आणि सामाजिक न्याय 4
ब्राह्मणेतर चळवळ 4
८. स्वातंत्र्य चळवळीतील समाज सुधारणा 4
९. प्रार्थना समाज 5
१०. महादेव गोविंद रानडे आणि समाजसुधारणा 5
११. आर्य समाज 5
१२. विधवा पुनर्विवाह चळवळ 5
१३. स्त्री-शिक्षण आणि स्त्री सुधारणा 5
१४. जातीय विषमतेविरुद्ध ब्राह्मण समाजातील सुधारणा 5
समाजसुधारणेची परिणामकारकता 5
महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय चळवळ **7**
१. राष्ट्रीय चळवळीचा प्रारंभ आणि '१८५७ चा उठाव' 7
२. बाळ गंगाधर टिळक आणि असहकार आंदोलन 7
३. चाफेकर बंधूंची क्रांतीकारी चळवळ 7
४. गदर चळवळ 7
५. महात्मा गांधी आणि असहकार चळवळ 7
६. भगतसिंग आणि हिंदुस्थान रिपब्लिकन असोसिएशनचा प्रभाव 8
७. भारत छोडो आंदोलन (१९४२) 8
८. समाजसुधारणेचा आणि राष्ट्रवादाचा संबंध 8
९. साहित्यिक आणि सांस्कृतिक योगदान 8
स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे योगदान 8
१. क्रांतिकारी विचारांचे बीज आणि स्वातंत्र्यलढ्याची प्रेरणा 9
२. इंग्लंडमधील क्रांतिकारक कार्य 9
३. अफलातून क्रांतिकारक लेखन 9
४. अंदमानात काळ्यापाण्याची शिक्षा 9
५. हिंदू संघटन आणि हिंदुत्व 9
६. सशस्त्र क्रांतीचा प्रचार 9
७. स्वातंत्र्यानंतरचे योगदान 10
सावरकरांचे विचार आणि महत्त्व 10

महाराष्ट्र संकल्पनेचा उदय **11**
    १. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी 11
    २. संत परंपरेचा प्रभाव 11
    ३. शिवाजी महाराज आणि स्वराज्य संकल्पना 11
    ४. पेशवाईचा कालखंड आणि त्यानंतरची स्थिती 11
    ५. समाजसुधारकांचे योगदान 11
    ६. राष्ट्रीय चळवळ आणि महाराष्ट्र एकात्मता 12
    ७. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ 12
महाराष्ट्र **13**
कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्र **14**
    कोकण विभाग 15
        कोकण विभागाचे वैशिष्ट्ये 15
        कोकण विभागातील जिल्हे 15
    पश्चिम महाराष्ट्र विभाग 15
        पश्चिम महाराष्ट्र विभागाचे वैशिष्ट्ये 15
        पश्चिम महाराष्ट्रातील जिल्हे 16
    निष्कर्ष 16
  कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास 16
    कोकण विभागाचा राजकीय इतिहास 16
        १. शिवाजी महाराजांचा कोकणातील प्रभाव 16
        २. ब्रिटिश राजवटीतील कोकण 17
        ३. स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकारण 17
        ४. शिवसेना आणि महाराष्ट्रवादी विचारसरणी 17
        ५. राष्ट्रवादी आणि पर्यावरणीय चळवळी 17
    पश्चिम महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास 17
        १. शिवाजी महाराज आणि स्वराज्याची संकल्पना 17
        २. पेशवाई आणि मराठा साम्राज्याचा विस्तार 17
        ३. स्वातंत्र्यलढ्यातील भूमिका 18
        ४. स्वातंत्र्यानंतरचा समाजवादी प्रभाव 18
        ५. राष्ट्रवादी काँग्रेस आणि शरद पवार यांचा प्रभाव 18
        ६. आधुनिक काळातील राजकीय संघर्ष 18
मराठवाडा विभाग **19**
    भौगोलिक वर्णन 19
    ऐतिहासिक पार्श्वभूमी 19
    राजकीय रंग 19
    आर्थिक स्थिती 20
    मराठवाडा विभागातील जिल्हे 20
दांडेकर समिती अहवाल **21**
वैधानिक विकास मंडळे **25**
    वैधानिक विकास मंडळांची स्थापना 25
    वैधानिक विकास मंडळे आणि त्यांची नावे 25
    वैधानिक विकास मंडळांचे उद्दिष्टे 25
        १. प्रादेशिक असंतुलन कमी करणे 25
        २. औद्योगिक विकासाला चालना 25

३. सिंचन आणि जलसंधारण प्रकल्प 25
४. शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा सुधारणे 25
५. स्थानिक रोजगार निर्मिती 26
वैधानिक विकास मंडळांचे कार्य आणि भूमिका 26
१. योजना तयार करणे 26
२. निधी व्यवस्थापन 26
३. शासनास सल्ला देणे 26
४. प्रगतीचा आढावा 26
वैधानिक विकास मंडळांची अडचणी आणि मर्यादा 26
लोकसत्तामधील लेख **27**
विश्लेषण: वैधानिक विकास मंडळांचे पुनर्गठन केव्हा होणार**?** **27**
तीनही विकास मंडळांची मुदत ३० एप्रिल २०२० रोजी संपुष्टात आली. त्याला आता चार वर्षे पूर्ण होऊन गेली. आता केंद्र सरकारच्या निर्णयाची प्रतीक्षा आहे. 27
विकास मंडळांची स्थापना कशासाठी? 28
विकास मंडळांचे पुनर्गठन का रखडले? 28
राज्यपालांवर काय जबाबदारी आहे? 28
सिंचन क्षेत्रातील अनुशेषाची स्थिती काय आहे? 29
राज्य शासनाने काय निर्णय घेतला आहे? 29
विकास मंडळांच्या क्षेत्रात निधी वाटप कसे होते? 29
विशेष निधीची स्थिती काय आहे? 29
महाराष्ट्राचे विधीमंडळ **30**
१. महाराष्ट्र विधानसभेची रचना 30
२. महाराष्ट्र विधानपरिषदची रचना 30
महाराष्ट्र विधीमंडळाची कार्ये 30
१. कायदे बनवणे 30
२. वित्तीय अधिकार 30
३. शासनावर देखरेख ठेवणे 31
४. विश्वासदर्शक ठराव 31
५. जनहिताच्या विषयांवर चर्चा 31
६. आयोग आणि समित्या 31
राज्यपाल आणि विधीमंडळाचे संबंध 31
मुंबई उच्च न्यायालय **32**
१. मुंबई उच्च न्यायालयाची रचना 32
२. मुंबई उच्च न्यायालयाची कार्ये 32
१. अपील खंडपीठाचे कार्य 32
२. तत्त्वनिष्ठ निर्णय 32
३. मूलभूत हक्कांचे संरक्षण 32
४. न्यायिक पुनर्विलोकन 33
५. राज्य आणि केंद्र सरकारच्या कायद्यांचे निराकरण 33
३. मुंबई उच्च न्यायालयाचे अधिकार 33
१. रीट जारी करणे (Writ Jurisdiction) 33
२. न्यायिक पुनर्विलोकन (Judicial Review) 33
३. अपील न्यायालय (Appellate Jurisdiction) 33
४. मूलभूत हक्कांचे संरक्षण (Protection of Fundamental Rights) 33

महाराष्ट्र विधान परिषद **34**
लोकसत्तामधील लेख **35**
उच्च न्यायालयाच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी 35
उच्च न्यायालयाची रचना 35
उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची नेमणूक 35
उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांसाठी पात्रता 36
उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना देण्यात येणारी शपथ आणि वेतन 36
उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांचा कार्यकाळ 36
महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री **38**
मुख्यमंत्र्यांची नियुक्ती कशी केली जाते**?** त्यांचे वेतन आणि कार्यकाळ किती असतो**?** **38**
मुख्यमंत्र्यांचा कार्यकाळ किती असतो? 38
मुख्यमंत्री पदासाठी पात्रता? 38
मुख्यमंत्र्यांना शपथ कोण देते? 38
मुख्यंत्र्यांचे वेतन किती? 39
मुख्यमंत्र्यांचे अधिकार **39**
१) मुख्यमंत्र्यांचे मंत्रिमंडळ संदर्भातील अधिकार : 39
२) मुख्यमंत्र्यांचे राज्यपालांसदर्भातील अधिकार 39
३) मुख्यमंत्र्यांचे राज्य विधिमंडळासंदर्भातील अधिकार 40
४) मुख्यमंत्र्यांचे इतर अधिकार 40
मुख्यमंत्री वसंतराव नाईकांचा कार्यकाळ **44**
१. प्रारंभिक जीवन आणि राजकीय कारकीर्द 44
२. मुख्यमंत्री पदाची शपथ आणि कार्यकाळ (१९६३ - १९७५) 44
१. कृषी सुधारणा आणि हरित क्रांती 44
२. कृषी उत्पन्न बाजार समिती (APMC) कायदा 44
३. औद्योगिक विकास 44
४. सिंचन प्रकल्प 44
५. मराठवाडा आणि विदर्भाच्या विकासासाठी प्रयत्न 45
६. दलित आणि आदिवासी कल्याण 45
वसंतराव नाईक यांच्या कार्यकाळाचा प्रभाव 45
महाराष्ट्रातील इतर मागास जातींचे राजकारण **46**
दलित राजकारण **46**

महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या चळवळी

महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या चळवळीने सामाजिक न्याय, समानता, आणि आधुनिकतेचे बीज रोवले आहे. १९व्या शतकातील भारतीय समाज विविध समस्यांनी ग्रासलेला होता. जातीय विषमता, अस्पृश्यता, महिलांचा दुय्यम दर्जा, धार्मिक अंधश्रद्धा आणि अशिक्षा या प्रमुख समस्या होत्या. यावर उपाय म्हणून महाराष्ट्रात अनेक थोर व्यक्तींनी समाजसुधारणेच्या चळवळीची सुरूवात केली. या चळवळींचा महाराष्ट्राच्या समाज जीवनावर मोठा प्रभाव पडला, आणि त्या अजूनही प्रेरणादायी ठरतात. येथे या चळवळींचा सविस्तर आढावा घेऊयात.

१. सामाजिक चळवळीचे उद्दिष्ट

महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या चळवळीचे प्रमुख उद्दिष्ट समाजातील जातीय असमानता, स्त्री-पुरुष विषमता, अशिक्षा आणि अंधश्रद्धा यांचा नाश करणे होते. यासाठी विविध क्षेत्रातील कार्यकर्त्यांनी एकत्र येऊन समाजाच्या प्रश्नांना वाचा फोडली आणि आधुनिक विचारांचा प्रसार केला. त्यांना भारतीय संस्कृतीचे जतन करीत, परंतु त्यात सुधारणा करून प्रगती साधणे महत्त्वाचे वाटले.

महाराष्ट्रातील सत्यशोधक चळवळ, ब्राह्मणेतर चळवळ आणि दलित चळवळींनी सामाजिक समता, जातीय न्याय, आणि मानवतेचा संदेश देत महाराष्ट्राच्या समाजजीवनात परिवर्तन घडवले. या चळवळींनी समाजातील विषमता, शोषण आणि अन्यायाविरोधात उभे राहत समाजसुधारणेचे बीज रुजवले. या चळवळींचा सविस्तर अभ्यास केल्यास त्यांच्यातील उद्दिष्टे, कार्य आणि प्रभावाची कल्पना येते.

२. महात्मा जोतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले

महात्मा जोतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले हे महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या चळवळीतील महत्त्वाचे स्तंभ होते. त्यांनी "सत्यशोधक समाज" स्थापन केला आणि जाती-भेद, अस्पृश्यता आणि शिक्षणाच्या असमानतेविरुद्ध लढा दिला. फुले दांपत्याने स्त्री-शिक्षणाची मोहीम चालवली आणि पहिली मुलींची शाळा पुण्यात सुरू केली. त्यांनी विधवांचे पुनर्विवाह, विधवा पुनर्विवाहासाठी प्रोत्साहन, आणि दलितांचे शिक्षण यांसाठी भरीव कार्य केले.

सत्यशोधक चळवळ

महात्मा जोतिबा फुले यांनी १८७३ मध्ये "सत्यशोधक समाज" या चळवळीची स्थापना केली, जी महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तनाच्या क्षेत्रात महत्वपूर्ण मानली जाते. सत्यशोधक चळवळीचे मुख्य उद्दिष्ट जातीय विषमता, अस्पृश्यता, धर्मांधता, आणि धार्मिक अंधश्रद्धांविरोधात संघर्ष करणे होते. या चळवळीच्या माध्यमातून फुले यांनी समाजातील खालच्या स्तरातील लोकांना आत्मसन्मानाने जगण्याची प्रेरणा दिली.

महत्त्वाचे उद्दिष्टे*:*

- समाजातील शोषित, अस्पृश्य आणि खालच्या स्तरातील लोकांना समानतेचा हक्क मिळवून देणे.
- शिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्रिया आणि खालच्या जातीतल्या लोकांना प्रगतीच्या संधी उपलब्ध करून देणे.
- धर्माच्या नावाखाली चाललेल्या शोषणाला विरोध करणे.
- स्त्रिया आणि विधवांचे पुनर्विवाह प्रोत्साहन देणे.

प्रमुख कार्य: फुले दांपत्याने पुण्यात मुलींची शाळा सुरू केली, जी भारतातील पहिली मुलींसाठीची शाळा मानली जाते. याशिवाय त्यांनी विधवांच्या समस्यांना प्राधान्य दिले आणि पुनर्विवाहाचा प्रचार केला. त्यांची पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनीही महिला शिक्षणाच्या क्षेत्रात भरीव योगदान दिले.

३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित आणि शोषितांच्या हक्कांसाठी संघर्ष केला. अस्पृश्यतेविरुद्ध त्यांनी "चवदार तळे सत्याग्रह" आणि "कालाराम मंदिर प्रवेश" असे आंदोलन केले. त्यांचे कार्य दलित समाजाला समानतेचा हक्क मिळवून देण्यात महत्त्वपूर्ण ठरले. संविधान निर्मितीतून त्यांनी शोषित वर्गाच्या अधिकारांची आणि संरक्षणाची हमी दिली. आंबेडकरांच्या विचारांनी महाराष्ट्रातील दलित चळवळ अधिक व्यापक बनली आणि अनेकांना स्वातंत्र्य आणि समानतेचा मार्ग दाखवला.

दलित चळवळ

दलित चळवळीने महाराष्ट्रातील सामाजिक समताधिष्ठित परिवर्तनात महत्त्वाची भूमिका बजावली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दलित चळवळीचे प्रमुख नेते होते, ज्यांनी अस्पृश्यता आणि जातीय शोषणाविरोधात संघर्ष केला. बाबासाहेबांनी समाजाच्या खालच्या स्तरातल्या लोकांना आत्मसन्मान, शिक्षण आणि समता मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.

महत्त्वाचे उद्दिष्टे:

- दलित आणि शोषित वर्गाला समाजात समानतेची वागणूक मिळवून देणे.
- अस्पृश्यता निर्मूलन आणि जातीभेदांना विरोध करणे.
- शिक्षणाच्या माध्यमातून दलितांना प्रगतीच्या मुख्य प्रवाहात आणणे.
- संविधानाच्या माध्यमातून दलितांना आणि मागासवर्गीयांना त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण देणे.

प्रमुख कार्य: डॉ. आंबेडकरांनी १९२७ मध्ये "चवदार तळे सत्याग्रह" आणि "काळाराम मंदिर प्रवेश" सत्याग्रहाच्या माध्यमातून दलितांना सार्वजनिक पाणी आणि धार्मिक स्थळांचा प्रवेश मिळवून दिला. त्यांची संविधान निर्मितीच्या कार्यातली भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरली, कारण त्यांनी दलितांसाठी आरक्षण आणि संरक्षणाची हमी दिली. त्यांच्या विचारांमुळे दलित चळवळ महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात विस्तारली.

४. लोकहितवादी

लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख यांनी समाजाच्या अनेक अंधश्रद्धा आणि प्रथांविरोधात लेखन केले. त्यांनी "शेतकरी मित्र" आणि "लोकहितवादी" नावाच्या लेखमालिकांमधून सामाजिक मुद्द्यांना वाचा फोडली. संत ज्ञानेश्वर आणि इतर संतांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करून समता आणि बंधुतेचे संदेश दिले गेले. यामुळे धार्मिक कट्टरतेतून मुक्त होऊन मानवतेचा मार्ग खुला झाला.

५. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे आणि अस्पृश्यता निवारण

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी अस्पृश्यता निवारणासाठी समाजसुधारणेच्या क्षेत्रात कार्य केले. त्यांनी "डिप्रेस्ड क्लास मिशन" या संघटनेची स्थापना केली, ज्यातून अस्पृश्यांना शिक्षण, आरोग्य, आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या. महर्षी शिंदे यांच्या कार्यातून अस्पृश्यांच्या मनात आत्मसन्मानाची भावना निर्माण झाली.

६. महिला शिक्षण आणि विधवा पुनर्विवाह चळवळ

महाराष्ट्रातील स्त्री सुधारणा चळवळीत क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, आनंदीबाई जोशी यांचे योगदान मोठे आहे. सावित्रीबाई फुलेंनी मुलींच्या शिक्षणासाठी लढा दिला, तर पंडिता रमाबाई यांनी विधवांच्या पुनर्विवाहासाठी आवाज उठवला. आनंदीबाई जोशी यांनी वैद्यकीय शिक्षण घेत पहिले महिला डॉक्टर होण्याचा मान मिळवला. या स्त्रियांनी समाजातील महिलांना नवीन दिशा दिली.

७. शाहू महाराज आणि सामाजिक न्याय

छत्रपती शाहू महाराजांनी समाजातील दुर्बल घटकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी अनेक सुधारणा केल्या. त्यांनी शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार केला, आरक्षणाची संकल्पना मांडली, आणि वंचितांना शिक्षणात संधी मिळावी यासाठी सरकारी निधी उपलब्ध करून दिला. त्यांच्या कार्यामुळे सामाजिक न्यायाची संकल्पना महाराष्ट्रात दृढ झाली.

ब्राह्मणेतर चळवळ

१९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रात जातीयतेवर आधारित ब्राह्मणेतर चळवळीचा उदय झाला. या चळवळीचे उद्दिष्ट ब्राह्मण समाजाच्या वर्चस्वाला आव्हान देणे, तसेच इतर जातीतल्या लोकांना प्रगतीच्या संधी उपलब्ध करून देणे हे होते. छत्रपती शाहू महाराज आणि गोपाळ बाळकृष्ण वाघ यांसारख्या नेत्यांनी या चळवळीत महत्त्वाची भूमिका बजावली.

महत्त्वाचे उद्दिष्टे:

- ब्राह्मणेतर लोकांना शिक्षण, नोकरी, आणि सामाजिक समता मिळवून देणे.
- ब्राह्मणेतर समाजाच्या लोकांना शैक्षणिक आणि सामाजिक क्षेत्रात संधी उपलब्ध करून देणे.
- जातीय शोषणाला आणि उच्च-नीचतेच्या कल्पनांना विरोध करणे.

प्रमुख कार्य: छत्रपती शाहू महाराजांनी आपल्या राजवटीत शिक्षण आणि नोकरीत आरक्षणाची संकल्पना मांडली, जी अत्यंत क्रांतिकारी ठरली. त्यांनी ब्राह्मणेतर समाजातील लोकांसाठी शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून दिल्या. शाहू महाराजांनी इतर जातींना सामाजिक समता देण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामुळे महाराष्ट्रात ब्राह्मणेतर समाजाची उन्नती होऊ लागली.

८. स्वातंत्र्य चळवळीतील समाज सुधारणा

स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात समाजसुधारणेच्या कार्यातही तेजी आली. महात्मा गांधींच्या प्रेरणेतून सत्य आणि अहिंसेचा संदेश रुजला. त्यांनी अस्पृश्यता निर्मूलन आणि खादीच्या वापराला प्रोत्साहन दिले. याच काळात टिळकांनी धर्माच्या नावावर समाज एकत्र आणून राष्ट्रीय एकात्मतेचा संदेश दिला.

९. प्रार्थना समाज

१८६७ साली मुंबईत प्रार्थना समाजाची स्थापना झाली. प्रार्थना समाजाचा उद्देश अंधश्रद्धा, कर्मकांडे आणि सामाजिक विषमता नष्ट करणे हा होता. या चळवळीतून समाजाला आधुनिकतेची ओळख मिळाली. त्याचे संस्थापक डॉ. आत्माराम पांडुरंग हे होते, आणि नंतर महादेव गोविंद रानडे, आर. जी. भांडारकर, केशव चंद्र

सेन यांसारख्या विचारवंतांनी या चळवळीत भाग घेतला. त्यांनी देव, धर्म, आणि कर्मकांडाविषयी स्वातंत्र्यवादी विचार मांडले आणि एकेश्वरवाद, स्त्री-शिक्षण आणि सामाजिक समतेचा प्रचार केला.

१०. महादेव गोविंद रानडे आणि समाजसुधारणा

महादेव गोविंद रानडे यांनी प्रबोधनाच्या कार्यात अतिशय महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांनी धार्मिक कर्मकांडे कमी करण्यावर, स्त्रियांच्या शिक्षणावर आणि पुनर्विवाहाला मान्यता देण्यावर भर दिला. त्यांनी लोकांना कळकळीने आधुनिक शिक्षण घेण्याचे आणि विज्ञानाचा प्रसार करण्याचे महत्त्व समजावले. रानडे यांनी स्त्री-शिक्षण, स्त्री-सुधारणा, विधवांचे पुनर्विवाह आणि ब्राह्मण समाजातील कर्मकांडांना विरोध केला.

११. आर्य समाज

आर्य समाजाची स्थापना १८७५ साली स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केली. आर्य समाजाचा उद्देश वैदिक विचारांचा प्रसार करणे, तसेच अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडांना विरोध करणे हा होता. या चळवळीने कर्मकांड आणि ब्राह्मणधर्मातील अत्यधिक विधींना विरोध करून एकेश्वरवाद आणि आधुनिक शिक्षणाचा प्रसार केला. आर्य समाजाचे विचार महाराष्ट्रातील ब्राह्मण समाजातही पोहोचले, ज्यातून धार्मिक अंधश्रद्धा आणि कर्मकांड कमी होऊ लागले.

१२. विधवा पुनर्विवाह चळवळ

१८५६ साली विधवा पुनर्विवाह कायदा पारित झाला, आणि हा कायदा केशव चंद्र सेन, ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांसारख्या सुधारकांच्या प्रयत्नांमुळे शक्य झाला. या कायद्याने ब्राह्मण समाजातील विधवांना पुनर्विवाहाची परवानगी दिली. परंतु, या कायद्याला समाजात सुरुवातीला विरोध होता. त्यानंतर सुधारकांनी प्रचार करून लोकांना या कायद्याच्या बाजूने मत देण्यास प्रेरित केले.

१३. स्त्री-शिक्षण आणि स्त्री सुधारणा

ब्राह्मण समाजातील स्त्री-शिक्षण चळवळीत अनेक सुधारकांनी योगदान दिले. पंडिता रमाबाई सारख्या विद्वान महिलांनी महिलांच्या शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न केले. त्यांनी विधवांच्या शिक्षणावर आणि स्वावलंबनावर भर दिला. त्यामुळे स्त्रियांना शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्याची जाणीव झाली, आणि त्यांना एक नवी दिशा मिळाली. आनंदीबाई जोशी यांसारख्या महिलांनी वैद्यकीय शिक्षण घेऊन समाजात स्त्रियांचा आदर्श निर्माण केला.

१४. जातीय विषमतेविरुद्ध ब्राह्मण समाजातील सुधारणा

ब्राह्मण समाजातील सुधारकांनी समाजातील इतर वर्गांबरोबर समता साधण्यासाठी विविध प्रयत्न केले. काही ब्राह्मणांनी अस्पृश्यांना शिक्षण देण्यासाठी, तसेच त्यांच्याशी संपर्क ठेवून त्यांना सहकार्य करण्यासाठी प्रयत्न केले. यामुळे अस्पृश्यता आणि जातीयतेच्या पलीकडे जात एक नवीन समाजव्यवस्था निर्माण करण्यास मदत झाली.

समाजसुधारणेची परिणामकारकता

महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या चळवळींमुळे सामाजिक जाणीवा आणि वैचारिक परिवर्तन साध्य झाले. जातीय विषमता, स्त्री-पुरुष समानता, शैक्षणिक सुधारणा आणि अंधश्रद्धा निर्मूलन यात सुधारणा झाल्या. समाजसुधारणेच्या या कार्यकर्त्यांच्या विचारांनी आधुनिक महाराष्ट्राची उभारणी झाली, ज्याचा प्रभाव आजही कायम आहे.

महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या चळवळीने भारतीय समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले. या चळवळींनी समाजाला आधुनिक विचारसरणी दिली, आणि सामाजिक न्याय, समानता, आणि बंधुतेची मूल्ये रुजवली. या विचारांचा आदर्श ठेवून समाजाने प्रगतीचा मार्ग स्वीकारावा, हीच या चळवळींमागील मूळ भावना होती.

महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय चळवळ

महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय चळवळीचा इतिहास भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील एका तेजस्वी पर्वाची गाथा आहे. महाराष्ट्राने स्वतंत्रता चळवळीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, ज्यामध्ये विविध विचारसरणी, लढाऊ नेता, आणि असंख्य स्वातंत्र्य सैनिकांचा समावेश आहे. महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय चळवळीने भारतीय जनतेमध्ये राष्ट्रप्रेमाची भावना जागवली आणि इंग्रजांच्या विरोधात एक ठोस लढा उभारला.

१. राष्ट्रीय चळवळीचा प्रारंभ आणि '१८५७ चा उठाव'

१८५७ साली झालेला पहिला स्वातंत्र्य संग्राम हा भारताच्या राष्ट्रीय चळवळीचा प्रारंभ मानला जातो. महाराष्ट्रातील सशस्त्र क्रांतीची पहिली ठिणगी याच उठावात पडली. पेशव्यांच्या मुलांमध्ये नाना साहेब यांचा प्रमुख सहभाग होता. त्यांनी राणी लक्ष्मीबाई आणि तात्या टोपे यांच्याबरोबर लढत भारतीय स्वातंत्र्याचा पहिला लढा दिला. यानंतर इंग्रजांनी महाराष्ट्रात क्रांतिकारकांना दडपण्यासाठी कठोर कायदे लागू केले, ज्यामुळे पुढील चळवळींचा मार्ग अधिक कठीण बनला.

२. बाळ गंगाधर टिळक आणि असहकार आंदोलन

बाळ गंगाधर टिळक हे महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय चळवळीतील एक प्रमुख नाव होते. "स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळवणारच" हा त्यांचा नारा आजही प्रेरणादायी ठरतो. त्यांनी लोकमान्य केशव चंद्र सेन यांच्याबरोबर 'सार्वजनिक गणेशोत्सव' आणि 'शिवजयंती' सुरू केली, ज्यातून लोकांमध्ये स्वाभिमान आणि राष्ट्रप्रेमाची भावना निर्माण झाली. त्यांनी भारतीय असंतोषाचा आवाज 'केसरी' आणि 'मराठा' या वृत्तपत्रांमधून दिला. १९०५ साली बंगाल विभाजनाविरुद्ध झालेल्या चळवळीत त्यांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग होता.

प्रमुख आंदोलन: टिळकांच्या नेतृत्वात स्वदेशी चळवळ, विदेशी वस्त्रांची होळी, आणि असहकार आंदोलन महाराष्ट्रात जोरात झाले. त्यांनी इंग्रजांच्या अत्याचारांविरुद्ध कडक भूमिका घेतली आणि समाजातील तरुणांना एकत्र आणले.

३. चाफेकर बंधूंची क्रांतीकारी चळवळ

चाफेकर बंधू - दामोदर, बळवंत आणि वासुदेव यांनी इंग्रज अधिकारी रँड आणि लेफ्टनंट आयरिस्ट यांचा वध करून महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळीचा उदय केला. १८९७ मध्ये पुण्यात प्लेगच्या साथीच्या काळात जनतेवर झालेल्या अन्यायाविरोधात चाफेकर बंधूंनी हे कृत्य केले. त्यांनी महाराष्ट्रातील युवकांमध्ये क्रांतिकारी विचार रुजवले, ज्यामुळे अनेक तरुण क्रांतिकारक प्रेरित झाले.

४. गदर चळवळ

गदर चळवळ महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांच्या महत्त्वाच्या चळवळींपैकी एक होती. या चळवळीत महाराष्ट्रातील अनेक तरुणांनी भाग घेतला, ज्यामध्ये विठ्ठल लक्ष्मण पिंगळे आणि त्यांचे सहकारी यांनी महत्वाची भूमिका निभावली. या चळवळीतून ब्रिटिशांविरुद्ध उघडपणे विरोध दर्शवला गेला आणि भारतीय जनतेला ब्रिटिश राज्यकर्त्यांविरुद्ध जागरूक केले गेले.

५. महात्मा गांधी आणि असहकार चळवळ

१९२० मध्ये महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालेल्या असहकार चळवळीत महाराष्ट्रातील लोकांनी सक्रिय सहभाग घेतला. या चळवळीत सत्याग्रह, शाळा, कॉलेज, आणि परदेशी वस्त्रांचा बहिष्कार घालण्यात आला. महाराष्ट्रातील नेते युसूफ मेहर अली, जमनालाल बजाज, सेनापती बापट, आणि विनोबा भावे यांनी या चळवळीत महत्वपूर्ण भूमिका बजावली.

महत्त्वाचे योगदान: गांधीजींच्या प्रभावाखाली महाराष्ट्रातील शेतकरी आणि कारागीरांनी स्वदेशी वस्त्रांचा स्वीकार केला आणि विदेशी वस्त्रांचा त्याग केला. अनेक शिक्षण संस्था आणि सरकारी नोकऱ्यांचा त्याग करून समाजसेवेचा मार्ग पत्करण्याचा आदर्श महाराष्ट्रातील लोकांनी प्रस्थापित केला.

६. भगतसिंग आणि हिंदुस्थान रिपब्लिकन असोसिएशनचा प्रभाव

भगतसिंग, चंद्रशेखर आझाद, आणि त्यांचे सहकारी महाराष्ट्रातील तरुणांवर क्रांतिकारी विचारांचा प्रभाव टाकत होते. त्यांच्या "हिंदुस्थान रिपब्लिकन असोसिएशन" (HRA) च्या कार्याने महाराष्ट्रातील तरुणांनी शस्त्रक्रांतीकडे आपला कल वळवला. ह्या संघटनेने स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी सशस्त्र क्रांतीची प्रेरणा दिली.

७. भारत छोडो आंदोलन (१९४२)

१९४२ मध्ये महात्मा गांधी यांनी 'भारत छोडो' आंदोलनाची हाक दिली, आणि महाराष्ट्रातही या आंदोलनाने जोर धरला. महाराष्ट्रातील मुंबईतून या आंदोलनाची सुरुवात झाली, आणि अल्पावधीतच त्याचा प्रभाव संपूर्ण राज्यात पसरला. "करेंगे या मरेंगे" हे घोषवाक्य घेऊन हजारो तरुण आणि वृद्धांनी ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव केला. युसूफ मेहर अली यांनी 'भारत छोडो' हा घोष तयार केला. या आंदोलनात सहभागी झालेल्या महाराष्ट्रातील नेत्यांनी मोठे बलिदान दिले.

८. समाजसुधारणेचा आणि राष्ट्रवादाचा संबंध

महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय चळवळीला समाजसुधारकांच्या चळवळीचा आधार मिळाला. ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, आणि शाहू महाराज यांनी समाजसुधारणेच्या कार्यातून समाजात जागृती निर्माण केली. त्यांनी जातीयता, अस्पृश्यता, आणि स्त्रीद्वेषाविरुद्ध आवाज उठवला. या सुधारणांचा प्रभाव राष्ट्रीय चळवळीवर पडला. फुले आणि शाहू महाराज यांच्या कार्यामुळे दलित, शोषित, आणि महिलांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात येण्याची प्रेरणा मिळाली, ज्यामुळे इंग्रजांविरुद्ध लोकांचा एकजूट निर्माण झाली.

९. साहित्यिक आणि सांस्कृतिक योगदान

राष्ट्रीय चळवळीत महाराष्ट्रातील साहित्यिक आणि कवींचेही मोठे योगदान आहे. गोविंदाग्रज, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक, साने गुरुजी यांनी आपल्या लेखनातून स्वातंत्र्याचा उद्गार दिला. यामुळे लोकांमध्ये राष्ट्रप्रेमाची भावना निर्माण झाली. भारताचा स्वातंत्र्यलढा हा केवळ राजकीय लढा नसून एक सांस्कृतिक आणि मानसिक लढाही आहे, याची जाणीव महाराष्ट्रातील साहित्यिकांनी लोकांना करून दिली.

महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय चळवळ म्हणजे स्वातंत्र्य, समता आणि न्यायासाठी लढलेली एक ऐतिहासिक प्रेरणादायी कथा आहे. या चळवळीने इंग्रजांच्या जुलमी राजवटीला आव्हान दिले आणि भारतीय जनतेला एकत्र आणले. टिळक, फुले, आंबेडकर, चाफेकर बंधू, गांधीजी आणि इतर असंख्य वीरांनी महाराष्ट्राला स्वातंत्र्याचा प्रकाश दाखवला. या चळवळीच्या प्रभावामुळे महाराष्ट्र आजही भारताच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीत अग्रगण्य आहे.

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे योगदान

वीर सावरकर, स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर, हे महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीय चळवळीतले एक अग्रगण्य क्रांतिकारक होते. सावरकरांचे विचार, त्यांचा निर्धार आणि क्रांतिकारी भूमिका भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात मोलाची ठरली. त्यांच्या क्रांतिकारी कार्यामुळे ब्रिटिश सत्तेला गंभीर आव्हान निर्माण झाले आणि भारतीय स्वातंत्र्याच्या इतिहासात त्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. येथे त्यांच्या राष्ट्रीय चळवळीतील योगदानाचा सविस्तर आढावा घेतला आहे.

१. क्रांतिकारी विचारांचे बीज आणि स्वातंत्र्यलढ्याची प्रेरणा

सावरकर हे लहानपणापासूनच स्वातंत्र्यप्रेमी होते. त्यांच्या लहानपणी भारतीय इतिहासातील शूरवीरांच्या गोष्टी आणि स्वातंत्र्याच्या लढ्यांवरील प्रेरणादायी कथांनी त्यांच्यावर मोठा प्रभाव टाकला. त्यांच्या कुटुंबातही स्वातंत्र्याचे विचार रुजलेले होते. पुण्यातील फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये असताना त्यांनी "मित्रमेला" या गुप्त संघटनेची स्थापना केली, ज्याद्वारे तरुणांमध्ये स्वातंत्र्याचे विचार रुजवले.

२. इंग्लंडमधील क्रांतिकारक कार्य

१९०६ साली सावरकर शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले आणि तिथेही त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामासाठी कार्य सुरू ठेवले. लंडनमध्ये इंडिया हाऊसची स्थापना केली, जिथे भारतीय क्रांतिकारकांची बैठक होत असे. सावरकरांनी लंडनच्या मॅझिनी या इटालियन क्रांतिकारकांच्या विचारांवर आधारित एक गुप्त चळवळ उभारली, ज्यातून अनेक भारतीय तरुणांना ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा मिळाली.

प्रमुख कार्य: इंग्लंडमध्ये असताना सावरकरांनी १८५७ चा स्वातंत्र्य संग्राम या पुस्तकाचे लेखन केले. या पुस्तकात १८५७च्या लढ्याला त्यांनी "भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम" असे संबोधले आणि त्याच्या लढ्याचे महत्त्व भारतीय जनतेसमोर ठेवले. ब्रिटिशांनी हे पुस्तक बंदी घातले, पण ते गुप्तपणे भारतात पोहोचले आणि लोकांमध्ये राष्ट्रप्रेमाची भावना निर्माण झाली.

३. अफलातून क्रांतिकारक लेखन

सावरकर एक कुशल लेखक होते, ज्यांनी अनेक कविता, निबंध आणि भाषणे लिहून ब्रिटिशांविरुद्ध राष्ट्रवादी भावना निर्माण केली. त्यांचे लेखन तितकेच तिखट आणि प्रेरणादायी होते. "ने मजसी ने परत मातृभूमीला" सारख्या कवितांनी त्यांनी देशप्रेमाची भावना लोकांमध्ये निर्माण केली. त्यांनी "हिंदुत्व" या ग्रंथाच्या माध्यमातून हिंदू अस्मितेचा जागर केला, ज्यातून एक आत्मसन्मानाने भारलेला समाज निर्माण व्हावा, ही त्यांची इच्छा होती.

४. अंदमानात काळ्यापाण्याची शिक्षा

१९०९ साली मदनलाल धिंग्राच्या कृत्यातील संबंधामुळे सावरकरांना अटक करण्यात आली. नंतर त्यांना अंदमानातील काळ्या पाण्याची शिक्षा देण्यात आली. अंदमानातील सेल्युलर जेलमध्ये त्यांना असहय यातना दिल्या जात होत्या. परंतु या शिक्षा भोगतानाही त्यांनी हार मानली नाही. त्यांनी तुरुंगात अनेक क्रांतिकारी

शायरी आणि लेखन केले, ज्यातून भारतीय क्रांतिकारकांना प्रेरणा मिळाली. तुरुंगात त्यांनी आपल्या विचारांचा प्रसार सुरू ठेवला आणि कैद्यांमध्ये क्रांतिकारी विचार जागृत केले.

५. हिंदू संघटन आणि हिंदुत्व

सावरकरांनी हिंदुत्व हा एक व्यापक तत्त्वज्ञान मांडला, ज्यातून हिंदू समाजाची एकात्मता आणि सशक्तता निर्माण व्हावी, असे त्यांचे उद्दिष्ट होते. त्यांनी हिंदू संघटनावर भर दिला, ज्यामुळे हिंदू समाजात आत्मनिर्भरता आणि सशक्तता येईल, असे त्यांनी प्रतिपादन केले. त्यांचे हिंदुत्व हे फक्त धर्मापुरते मर्यादित नसून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय जागरूकतेचा एक मार्ग होता.

६. सशस्त्र क्रांतीचा प्रचार

सावरकरांचा विश्वास होता की फक्त शांततामय मार्गाने ब्रिटिश सत्ता संपवता येणार नाही. त्यांनी सशस्त्र क्रांतीला एक प्रभावी उपाय मानला. सावरकरांनी तरुणांना शस्त्रास्त्र प्रशिक्षण घेण्यास प्रोत्साहित केले. इंग्लंडमध्ये त्यांनी तरुणांना शस्त्रनिर्मिती आणि प्रशिक्षणाचे धडे दिले. त्यांचे विचार हे क्रांतिकारकांसाठी प्रेरणादायी ठरले, आणि भारतातील क्रांतिकारी संघटना सशक्त झाल्या.

७. स्वातंत्र्यानंतरचे योगदान

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतरही सावरकरांनी समाजात सामाजिक सुधारणांचे कार्य सुरू ठेवले. ते हिंदू महासभेचे अध्यक्ष झाले आणि हिंदू समाजातील एकता वाढवण्यासाठी कार्यरत राहिले. त्यांनी अस्पृश्यता निर्मूलन आणि स्त्री-पुरुष समानतेसाठी काम केले. त्यांचे विचार हे समाजातील नवयुवकांना आणि पुढील पिढ्यांना प्रेरणादायी राहिले.

सावरकरांचे विचार आणि महत्त्व

सावरकरांचे विचार हे स्वतंत्रता आणि राष्ट्रीय अस्मिता यावर आधारित होते. त्यांनी सांगितले की स्वातंत्र्य ही प्रत्येक भारतीयाची जन्मसिद्ध हक्क आहे. त्यांनी स्वदेशासाठी बलिदान देण्याची प्रेरणा दिली. त्यांची सशस्त्र क्रांतीची धारणा आणि दृढ विचार हे भारतीय क्रांतिकारकांसाठी मार्गदर्शक ठरले. त्यांच्या विचारांचा भारतीय राष्ट्रीय चळवळीवर आणि क्रांतिकारकांवर प्रभाव पडला आणि त्यांच्यामुळे ब्रिटिश सत्तेला एक मोठे आव्हान निर्माण झाले.

वीर सावरकरांचे योगदान महाराष्ट्राच्या आणि भारताच्या राष्ट्रीय चळवळीत अद्वितीय आणि अमूल्य आहे. त्यांनी आपल्या धाडसी विचारांमुळे आणि क्रांतिकारी कृतीमुळे इंग्रज सत्तेला हादरवून सोडले. त्यांनी केवळ विचारधारा न घडवता त्या विचारांवर आधारित प्रत्यक्ष क्रांतिकार्य केले. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाच्या इतिहासात त्यांचे स्थान अढळ आहे, आणि त्यांच्या प्रेरणादायी विचारांनी अनेक पिढ्यांना देशप्रेम आणि स्वातंत्र्यासाठी झगडण्याची प्रेरणा दिली.

महाराष्ट्र संकल्पनेचा उदय

महाराष्ट्र संकल्पनेचा उदय भारतीय इतिहासातील एक महत्वपूर्ण सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटना आहे. महाराष्ट्राच्या उदयाची संकल्पना ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, आणि भाषिक एकात्मतेतून निर्माण झाली. ही संकल्पना विकसित होण्यास शतकानुशतके लागली, आणि महाराष्ट्रात विविध संत, समाजसुधारक, क्रांतिकारक, आणि राजकीय नेत्यांनी या संकल्पनेला आकार दिला. महाराष्ट्राच्या संकल्पनेचा उदय मराठी भाषिक अस्मिता, सांस्कृतिक एकात्मता, आणि राजकीय चेतनेच्या आधारावर झाला.

१. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

महाराष्ट्राचा इतिहास इसवी सनाच्या पहिल्या शतकापासूनच विविध राज्यकर्त्यांच्या अधीन होता. सातवाहन, राष्ट्रकूट, चालुक्य, यादव, आणि नंतरच्या काळात बहामनी आणि मुघल या राज्यकर्त्यांनी या प्रदेशावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. मात्र, या सर्व राज्यकर्त्यांच्या काळातही मराठी संस्कृती आणि भाषा टिकून राहिली. या प्रदेशात वेगवेगळ्या जाती, धर्म, आणि परंपरांचा समावेश झाला, ज्यातून एक मजबूत सांस्कृतिक संकल्पना विकसित होऊ लागली.

२. संत परंपरेचा प्रभाव

महाराष्ट्रातील संत परंपरेने राज्यात सामाजिक आणि सांस्कृतिक जागृती घडवून आणली. संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत एकनाथ, संत नामदेव, आणि संत चोखामेळा यांसारख्या संतांनी आपल्या अभंगवाणी आणि कीर्तनातून समाजात समता, बंधुता, आणि मानवतेचे संदेश दिले. या संतांच्या विचारांमुळे मराठी माणसांच्या मनात एकात्मतेची भावना बळावली आणि या प्रदेशाला एक सांस्कृतिक ओळख मिळाली. संतांनी दिलेला मानवतेचा आणि समाजसुधारणेचा संदेश महाराष्ट्राच्या एकात्मतेची शिदोरी ठरला.

३. शिवाजी महाराज आणि स्वराज्य संकल्पना

छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी मराठी माणसांना एकत्र आणून स्वराज्याची संकल्पना निर्माण केली. १७व्या शतकात शिवाजी महाराजांनी मुघल साम्राज्याला आव्हान देऊन एक स्वतंत्र मराठी राज्य निर्माण केले, ज्यामुळे महाराष्ट्रातील जनतेमध्ये स्वाभिमान आणि एकात्मतेची भावना बळावली. शिवाजी महाराजांनी मराठी माणसांचे संघटन केले आणि त्यांच्या नेतृत्वामुळे महाराष्ट्रात एक सशक्त आणि आत्मनिर्भर राज्य निर्माण झाले. स्वराज्याच्या संकल्पनेने मराठी अस्मिता आणि आत्मसन्मान जागवला.

शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यामुळे महाराष्ट्रातील जनतेला राजकीय चेतना प्राप्त झाली. ते केवळ राज्यकर्ता नव्हते, तर एक समाजसुधारकही होते. त्यांनी आपल्या राज्यात धर्म, जात, आणि वर्गभेद विसरून सर्वांना एकसमान न्याय दिला. या कार्यातून महाराष्ट्राच्या संकल्पनेला अधिक सुदृढ पाया मिळाला.

४. पेशवाईचा कालखंड आणि त्यानंतरची स्थिती

शिवाजी महाराजांच्या निधनानंतर मराठा साम्राज्य पेशव्यांच्या नेतृत्वाखाली विस्तारले. महाराष्ट्राची सत्ता पेशव्यांनी प्रभावीपणे सांभाळली आणि राज्याची सीमारेषा उत्तर भारतापर्यंत पोहोचली. यामुळे मराठी अस्मिता अधिक बळावली. मात्र, १८१८ मध्ये इंग्रजांनी मराठ्यांचा पराभव करून त्यांचे वर्चस्व संपवले. पेशवाईच्या पतनानंतर इंग्रजांनी महाराष्ट्रात आपली सत्ता स्थापन केली, पण मराठी अस्मिता अद्याप टिकून राहिली.

५. समाजसुधारकांचे योगदान

१९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रात सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांची चळवळ सुरू झाली. महात्मा ज्योतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले, लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख, आणि राजर्षी शाहू महाराज यांसारख्या

समाजसुधारकांनी जातीय विषमता, अस्पृश्यता, आणि स्त्री-पुरुष समानता यांसारख्या मुद्द्यांवर काम केले. त्यांनी समाजाला जागृत केले आणि महाराष्ट्राच्या संकल्पनेत सामाजिक समानतेची भावना रुजवली.

या समाजसुधारकांनी मराठी जनतेला शिक्षण, सामाजिक समानता, आणि आत्मसन्मान यांचे महत्त्व पटवून दिले. त्यांनी समाजातील शोषित, वंचित, आणि दलित वर्गाला मुख्य प्रवाहात आणले आणि त्यांचे अधिकार प्रस्थापित केले. यामुळे महाराष्ट्रातील समाज अधिक सुदृढ झाला आणि महाराष्ट्राच्या संकल्पनेला एक व्यापक सामाजिक आधार मिळाला.

६. राष्ट्रीय चळवळ आणि महाराष्ट्र एकात्मता

स्वातंत्र्यलढ्याच्या काळात महाराष्ट्रातील नेत्यांनी इंग्रजांविरुद्ध लढा देताना मराठी अस्मितेचा जागर केला. लोकमान्य टिळक, वीर सावरकर, सेनापती बापट, आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या नेत्यांनी स्वातंत्र्याच्या लढ्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. टिळकांच्या स्वराज्याच्या घोषणेने आणि आंबेडकरांच्या सामाजिक न्यायाच्या विचारांनी मराठी जनतेत एक नवा जोम आणि एकात्मतेची भावना निर्माण केली.

७. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ

१९५०च्या दशकात संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या माध्यमातून महाराष्ट्राची भाषिक एकात्मता अधिक बळावली. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली, ज्यामध्ये मुंबईसह संपूर्ण मराठी भाषिक भागांचा समावेश करण्यात आला. या चळवळीमुळे महाराष्ट्रातील जनतेमध्ये मराठी अस्मितेचा आणि सांस्कृतिक एकात्मतेचा गौरव जागला. या चळवळीत अनेक नेत्यांनी आपल्या नेतृत्वामुळे मराठी अस्मितेला एक राज्याच्या रूपात मूर्त स्वरूप दिले.

महाराष्ट्र संकल्पनेचा उदय म्हणजे सांस्कृतिक, सामाजिक, आणि राजकीय एकात्मतेचा प्रवास आहे. संतांची परंपरा, शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य, समाजसुधारकांचे कार्य, राष्ट्रीय चळवळीतले योगदान, आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ या सर्व घटकांनी महाराष्ट्राची संकल्पना साकारली आहे. मराठी अस्मिता, एकात्मता, आणि समाजसुधारणांचे मूळ घेऊन उभ्या असलेल्या या संकल्पनेने महाराष्ट्राला एक दृढ ओळख दिली आहे, जी आजही महाराष्ट्रातील जनतेला प्रेरित करते.

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र राज्यात सध्या एकूण ३६ जिल्हे आहेत, त्यांची कोकण, पुणे, नाशिक, छत्रपती संभाजीनगर, अमरावती आणि नागपूर अशी सहा प्रशासकीय विभागात विभागणी करण्यात आली आहे.[१] राज्याचे भौगोलिकदृष्ट्या ५ प्रमुख प्रदेश होतात विदर्भ, मराठवाडा, खान्देश, कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्र. क्षेत्रफळाचे दृष्टीने अहिल्यानगर जिल्हा हा सर्वात मोठा तर मुंबई शहर हा सर्वात लहान जिल्हा आहे. मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर ही १०० टक्के शहरी जिल्हे असल्यामुळे त्या जिल्ह्यांना जिल्हा परिषद नाही. महाराष्ट्रात ३६ जिल्हे असले तरी एकूण जिल्हा परिषद ३४ आहेत.

भौगोलिकदृष्ट्या, ऐतिहासिकदृष्ट्या, आणि राजकीय भावनांनुसार महाराष्ट्राचे पाच प्रदेशांमध्ये विभाजन केले जाते.

- विदर्भ - *(नागपूर विभाग आणि अमरावती विभाग)*
- मराठवाडा - (छत्रपती संभाजीनगर विभाग)
- खान्देश आणि उत्तर महाराष्ट्र विभाग - (नाशिक विभाग)
- कोकण - *(कोकण विभाग)*
- पश्चिम महाराष्ट्र - *(पुणे विभाग)*

महाराष्ट्र राज्याची सहा प्रशासकीय विभागात विभागणी करण्यात आली आहे.[१] विभागानुसार जिल्ह्यांची यादी खाली दिली आहे.

क्र.	विभागाचे नाव	मुख्यालय	क्षेत्र	जिल्ह्यांची संख्या	जिल्हे
१	अमरावती विभाग	अमरावती	विदर्भ	५	अकोला, अमरावती, बुलढाणा, यवतमाळ, वाशिम
२	छत्रपती संभाजीनगर विभाग (औरंगाबाद)	छत्रपती संभाजीनगर	मराठवाडा	८	छत्रपती संभाजीनगर (औरंगाबाद), बीड, जालना, धाराशिव (उस्मानाबाद), लातूर, नांदेड, हिंगोली, परभणी
३	कोकण विभाग	मुंबई	कोकण	७	मुंबई शहर जिल्हा, मुंबई उपनगर, ठाणे, पालघर, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग
४	नागपूर विभाग	नागपूर	विदर्भ	६	नागपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली
५	नाशिक विभाग	नाशिक	खान्देश	५	नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अहिल्यादेवी नगर (अहमदनगर)
६	पुणे विभाग	पुणे	पश्चिम महाराष्ट्र	५	पुणे, सातारा, सांगली, सोलापूर, कोल्हापूर

विकीपिडीया मधून

कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्र

महाराष्ट्रातील कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्र हे दोन प्रमुख भौगोलिक विभाग आहेत. या दोन्ही विभागांचे भौगोलिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक वैशिष्ट्ये वेगवेगळी असून, ते महाराष्ट्राच्या संपन्नतेत मोठे योगदान देतात. या विभागांमध्ये असलेल्या जिल्ह्यांच्या यादीसह या भागांची सविस्तर माहिती घेऊया.

कोकण विभाग

कोकण विभाग हा महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनारपट्टीवरील भाग आहे. अरबी समुद्राला लागून असलेल्या या प्रदेशाला नैसर्गिक सौंदर्य, समुद्रकिनारे, गावे, डोंगराळ भाग, नारळी-पोफळीच्या बागा, आणि कोकणी भाषा-संस्कृतीसाठी ओळखले जाते. हा भाग पावसाळ्यात अत्यंत पावसाळी असतो, आणि त्याचा मोठा प्रभाव येथे असणाऱ्या शेतीवर पडतो.

कोकण विभागाचे वैशिष्ट्ये

- **भौगोलिक रचना:** पश्चिमेकडे अरबी समुद्र, तर पूर्वेकडे सह्याद्री पर्वतरांगा. कोकण किनारपट्टी अरबी समुद्राला लागून असल्याने किनारी परिसरात अनेक बंदरे, खाडी, समुद्रकिनारे, आणि छोटे-छोटे द्वीप आहेत.
- **अर्थव्यवस्था:** कोकण विभागाची अर्थव्यवस्था मुख्यतः शेती, मासेमारी, पर्यटन, आणि फळबागांवर अवलंबून आहे. येथे नारळ, पोफळी, भात, काजू, आंबा (विशेषत: हापूस आंबा) आणि इतर फळांची शेती होते.
- **पर्यटन:** कोकण किनारपट्टीवरील अलिबाग, रत्नागिरी, गणपतिपुळे, सिंधुदुर्ग, मुरुड, मालवण इत्यादी ठिकाणे प्रसिद्ध पर्यटनस्थळे आहेत. सह्याद्री पर्वतरांगेत अनेक गड-किल्ले आहेत, ज्यामुळे पर्यटकांचा ओढा मोठा असतो.

कोकण विभागातील जिल्हे

१. **मुंबई शहर:** महाराष्ट्राची राजधानी, आर्थिक आणि सांस्कृतिक केंद्र. २. **मुंबई उपनगर:** मुंबईच्या विस्तारीकरणाचा भाग, येथे प्रमुख आर्थिक आणि औद्योगिक प्रकल्प आहेत. ३. **ठाणे:** व्यापारी, औद्योगिक आणि गजबजलेला शहर; किल्ले आणि समुद्रकिनारे प्रसिद्ध. ४. **पालघर:** २०१४ मध्ये ठाणे जिल्ह्यापासून वेगळा झाला. येथे वाडा, जव्हार, डहाणू इत्यादी पर्यटनस्थळे आहेत. ५. **रायगड:** शिवाजी महाराजांची राजधानी म्हणून ओळखले जाते. रायगड किल्ला, मुरुड जंजिरा, अलिबाग हे प्रसिद्ध पर्यटनस्थळे आहेत. 6. **रत्नागिरी:** हापूस आंब्यासाठी प्रसिद्ध; गणपतिपुळेचे मंदिर, थिबा राजवाडा, आणि रत्नदुर्ग किल्ला पर्यटकांचे आकर्षण आहेत. ७. **सिंधुदुर्ग:** महाराजांनी बांधलेला सिंधुदुर्ग किल्ला, मालवण किनारा, आंबोली घाट, तारकर्ली हे प्रसिद्ध ठिकाण आहे.

पश्चिम महाराष्ट्र विभाग

पश्चिम महाराष्ट्र विभाग हा महाराष्ट्रातील एक समृद्ध आणि अत्यंत विकसित विभाग मानला जातो. या भागात कृषी, उद्योग, शिक्षण, आणि सांस्कृतिक परंपरांचा महत्त्वपूर्ण ठसा आहे. सह्याद्री पर्वत रांगेच्या पर्वतशिखरांपासून ते नदीखोऱ्यांपर्यंत विस्तारित असलेल्या या प्रदेशात पुणे, सांगली, सातारा, कोल्हापूर अशा समृद्ध जिल्ह्यांचा समावेश आहे.

पश्चिम महाराष्ट्र विभागाचे वैशिष्ट्ये

- **अर्थव्यवस्था:** पश्चिम महाराष्ट्र हा महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेतील एक प्रमुख केंद्र मानला जातो. या भागात उसाच्या उत्पादनावर आधारित साखर उद्योग विकसित झाला आहे, ज्यामुळे या भागाला "साखर पट्टा" म्हणून ओळखले जाते. याशिवाय दुग्ध व्यवसाय, कपाशी, भाजीपाला, द्राक्षे, डाळिंब, सोयाबीन यांसारख्या पिकांची मोठ्या प्रमाणावर लागवड होते.

- शैक्षणिक केंद्र: पश्चिम महाराष्ट्रातील पुणे हे राज्यातील महत्वाचे शैक्षणिक केंद्र आहे. येथे अनेक विद्यापीठे, महाविद्यालये, आणि संशोधन संस्था आहेत, ज्यामुळे पुणे शहराला "पूर्वेचे ऑक्सफर्ड" असेही म्हणतात.
- पर्यटन: या भागात ऐतिहासिक ठिकाणे, गड-किल्ले, धार्मिक स्थळे, नद्यांचे खोरे, आणि सह्याद्री पर्वत रांगा यामुळे पर्यटन आकर्षण आहे. पंढरपूर, महाबळेश्वर, सातारा, कोल्हापूर, भिमा-कोरेगाव यांसारख्या ठिकाणी दरवर्षी हजारो पर्यटक भेट देतात.

पश्चिम महाराष्ट्रातील जिल्हे

१. पुणे: शैक्षणिक आणि औद्योगिक केंद्र. सिंहगड, पर्वती, शनिवारवाडा, आणि आगाखान पॅलेस ही प्रमुख पर्यटन स्थळे आहेत. २. सातारा: ऐतिहासिक किल्ले, महाबळेश्वर, कास पठार, सज्जनगड यांसारखी पर्यटन स्थळे असलेले ठिकाण. ३. सांगली: साखर कारखाने, गोड नद्या आणि द्राक्षे उत्पादनासाठी प्रसिद्ध. कृष्णा नदीच्या तीरावरील कृष्णा घाट हे प्रमुख आकर्षण आहे. ४. सोलापूर: टेक्सटाइल उद्योग आणि धार्मिक स्थळांसाठी प्रसिद्ध. पंढरपूर येथील विठोबा मंदिर हे सर्वाधिक श्रद्धास्थळ आहे. ५. कोल्हापूर: महालक्ष्मी मंदिर, न्यू पॅलेस, पन्हाळा किल्ला यांसाठी प्रसिद्ध; येथे साखर उद्योग आणि दुग्ध व्यवसायही भरभराटला आहेत.

निष्कर्ष

कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्र विभाग हे महाराष्ट्राच्या आर्थिक, सांस्कृतिक, आणि भौगोलिक संपत्तीचे प्रमुख घटक आहेत. कोकण विभाग नैसर्गिक सौंदर्याने नटलेला असून पर्यटन, मासेमारी आणि फळबागांच्या माध्यमातून आर्थिक प्रगती साधतो. तर पश्चिम महाराष्ट्र, औद्योगिक, शैक्षणिक आणि कृषी उत्पादनात अग्रेसर असून राज्याच्या आर्थिक विकासात मोलाची भूमिका बजावतो. हे दोन्ही विभाग महाराष्ट्राच्या विविधतेचे, सांस्कृतिक संपन्नतेचे, आणि प्रगतीचे प्रतीक आहेत.

कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास

कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्र विभागांचा राजकीय इतिहास महाराष्ट्राच्या एकात्मतेत आणि विकासात महत्त्वपूर्ण आहे. या दोन्ही विभागांनी महाराष्ट्राच्या राजकारणात मोठ्या प्रमाणावर योगदान दिले आहे. कोकण क्षेत्राने देशाचे प्राचीन इतिहासात महत्त्व जपले आहे, तर पश्चिम महाराष्ट्राने आधुनिक काळातील राजकीय चळवळींना आकार दिला आहे. खाली या दोन्ही विभागांच्या राजकीय इतिहासाचा आढावा घेऊ.

कोकण विभागाचा राजकीय इतिहास

कोकण प्रदेशाचा इतिहास अनेक राजवटींचा साक्षीदार आहे. सातवाहन, शिलाहार, यादव, मुघल, आदिलशाही, आणि मराठा या राजवटींनी कोकणावर राज्य केले. शिवाजी महाराजांनी कोकण विभागात सिंधुदुर्ग, रत्नदुर्ग, आणि रायगड सारख्या किल्ल्यांची उभारणी करून स्वराज्य स्थापन केले. त्यामुळे मराठा साम्राज्याच्या राजकीय इतिहासात कोकणचा मोठा वाटा आहे.

१. शिवाजी महाराजांचा कोकणातील प्रभाव

शिवाजी महाराजांनी कोकण विभागात अनेक किल्ले बांधून या भागाला एक संरक्षित भौगोलिक आधार दिला. त्यांनी सिंधुदुर्ग किल्ला बांधून समुद्रावर वर्चस्व प्रस्थापित केले. कोकणातील रत्नागिरी, रायगड, आणि

सिंधुदुर्ग किल्ल्यांनी मराठा साम्राज्याच्या संरक्षणाला मोठा आधार दिला. त्यांच्या युद्धनीतीमुळे कोकणमधील मराठी माणसाला एक सशक्त राजकीय आणि सांस्कृतिक एकात्मता मिळाली.

२. ब्रिटिश राजवटीतील कोकण

ब्रिटिशांनी मराठा साम्राज्याचा पराभव करून कोकणचा प्रदेश ताब्यात घेतला. ब्रिटिश काळात कोकणात शेतकऱ्यांची स्थिती दयनीय झाली, आणि त्यामुळे अनेक शेतकऱ्यांनी चळवळी उभारल्या. ब्रिटिशांनी व्यापार आणि प्रशासनासाठी या प्रदेशात बंदरांचा विकास केला, ज्यामुळे कोकणात एक व्यापारी अर्थव्यवस्था निर्माण झाली. परंतु शेतकऱ्यांच्या शोषणामुळे कोकणात असंतोष पसरला, ज्यामुळे अनेकांनी स्वातंत्र्य लढ्यात भाग घेतला.

३. स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकारण

स्वातंत्र्यानंतर कोकणातील राजकारणात राष्ट्रीय काँग्रेसचा प्रभाव वाढला. या प्रदेशात समाजवादी विचारांचा प्रभावदेखील वाढला. कोकण विभागातील नेत्यांनी १९५०च्या दशकात संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत भाग घेतला. या चळवळीत रत्नागिरी, रायगड, आणि सिंधुदुर्गातील नेत्यांनी मोठ्या प्रमाणावर कार्य केले.

४. शिवसेना आणि महाराष्ट्रवादी विचारसरणी

१९६० च्या दशकात शिवसेना पक्षाचा उदय झाला. बाळासाहेब ठाकरे यांनी मराठी अस्मिता आणि मराठी जनतेच्या हक्कासाठी आवाज उठवला. शिवसेनेचा प्रभाव कोकणात वाढला, आणि या भागात मराठी अस्मितेला नवीन राजकीय बळ मिळाले. शिवसेनेने कोकणातील जनतेच्या समस्या आणि प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित केले, ज्यामुळे पक्षाला या भागात लोकप्रियता मिळाली.

५. राष्ट्रवादी आणि पर्यावरणीय चळवळी

१९९० च्या दशकात शरद पवार यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रवादी काँग्रेसचा उदय झाला. कोकणातील शेतकरी, कामगार, आणि मच्छीमार वर्गाच्या प्रश्नांना राष्ट्रवादीने आवाज दिला. याशिवाय, कोकणात औद्योगिकीकरणाच्या नावाखाली पर्यावरणीय प्रश्न निर्माण झाले, ज्यामुळे अनेक पर्यावरणीय चळवळी उभ्या राहिल्या. जैतापूर अणुऊर्जा प्रकल्प आणि शेतकरी, मच्छीमार चळवळी या काही प्रमुख उदाहरणे आहेत.

पश्चिम महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास

पश्चिम महाराष्ट्राचा इतिहास अत्यंत संपन्न आणि प्रभावशाली मानला जातो. या भागाने महाराष्ट्राच्या राजकारणात निर्णायक भूमिका बजावली आहे. मराठा साम्राज्याच्या स्थापनेपासून ते स्वातंत्र्यलढ्यापर्यंत, आणि त्यानंतरच्या समाजवादी वर्तुळापर्यंत, पश्चिम महाराष्ट्राचे राजकीय स्थान महत्त्वाचे राहिले आहे.

१. शिवाजी महाराज आणि स्वराज्याची संकल्पना

शिवाजी महाराजांनी सह्याद्री पर्वतरांगेतून स्वराज्याची संकल्पना राबवली आणि रायगड, प्रतापगड, सिंहगड यांसारख्या किल्ल्यांची स्थापना केली. सह्याद्रीच्या परिसरात राजकीय आणि लष्करी धोरणे राबवून त्यांनी मराठा साम्राज्याचे भक्कम पायाभूत काम केले. यामुळे पश्चिम महाराष्ट्रात एक सशक्त राजकीय चेतना निर्माण झाली.

२. पेशवाई आणि मराठा साम्राज्याचा विस्तार

पेशवाईच्या काळात पश्चिम महाराष्ट्राचा विकास अधिक झाला. सातारा हे मराठा साम्राज्याचे केंद्र बनले, आणि इथूनच पेशव्यांनी उत्तर भारतापर्यंत मराठा साम्राज्याचा विस्तार केला. पेशवाईने पश्चिम महाराष्ट्रात समाज सुधारणा, किल्ले उभारणी, आणि पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापनाची कामे केली. पेशव्यांच्या अखेरीस, ब्रिटिशांनी मराठ्यांचा पराभव केला आणि संपूर्ण महाराष्ट्रावर वर्चस्व प्रस्थापित केले.

३. स्वातंत्र्यलढ्यातील भूमिका

पश्चिम महाराष्ट्रातील पुणे हे राष्ट्रीय चळवळीचे केंद्र मानले जाते. लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, आगरकर, आणि सेनापती बापट यांसारख्या नेत्यांनी पुण्यातून ब्रिटिशांविरुद्ध लढा उभारला. या भागातील शेतकरी, कामगार, आणि विद्यार्थ्यांनी मोठ्या प्रमाणात स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला. तसेच, बाळ गंगाधर टिळकांनी पुण्यातून स्वराज्याचा नारा दिला, ज्यामुळे या प्रदेशातील राजकीय आणि सामाजिक जागृती अधिक झाली.

४. स्वातंत्र्यानंतरचा समाजवादी प्रभाव

स्वातंत्र्यानंतर पश्चिम महाराष्ट्रात समाजवादी विचारांचा प्रभाव वाढला. यशवंतराव चव्हाण हे महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री बनले आणि त्यांनी औद्योगिकीकरण, सहकार चळवळ, आणि शैक्षणिक विकासाचे कार्य केले. या भागातील सहकारी साखर कारखाने आणि सहकारी बँकांनी येथील अर्थव्यवस्था सुधारली. सहकार चळवळीच्या माध्यमातून पश्चिम महाराष्ट्राने कृषी क्षेत्रातही प्रगती साधली, ज्यामुळे येथील शेतकऱ्यांना आर्थिक स्थैर्य मिळाले.

५. राष्ट्रवादी काँग्रेस आणि शरद पवार यांचा प्रभाव

१९९९ साली शरद पवार यांनी राष्ट्रवादी काँग्रेसची स्थापना केली. पश्चिम महाराष्ट्रातील शेतकरी, कामगार, आणि व्यापाऱ्यांमध्ये राष्ट्रवादी काँग्रेसचा प्रभाव वाढला. सहकारी साखर कारखाने, दुग्ध व्यवसाय, आणि कृषी क्षेत्रात राष्ट्रवादीचे महत्त्वाचे योगदान आहे. शरद पवार यांनी या भागात शेतकरी कल्याण आणि ग्रामीण विकासावर लक्ष केंद्रित केले.

६. आधुनिक काळातील राजकीय संघर्ष

पश्चिम महाराष्ट्रातील राजकारणात समाजवादी आणि राष्ट्रवादी विचारसरणीतील संघर्ष अधिक दिसून येतो. सहकार चळवळ, शिक्षण संस्था, आणि साखर कारखान्यांमधील राजकीय हस्तक्षेपामुळे येथील राजकीय वातावरण नेहमीच गरम असते. राजकीय पक्षांचा प्रभाव, आघाड्या, आणि स्थानिक नेत्यांचे महत्त्व या भागातील राजकारणाचे विशेष गुणधर्म आहेत.

कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्र यांचा राजकीय इतिहास महाराष्ट्राच्या प्रगतीसाठी निर्णायक ठरला आहे. कोकणने मराठा साम्राज्याच्या उभारणीत, स्वातंत्र्य चळवळींत, आणि पर्यावरणीय चळवळींत भूमिका बजावली. तर पश्चिम महाराष्ट्राने सहकार चळवळी, स्वातंत्र्यलढा, आणि समाजवादाच्या विचारसरणीत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. या दोन्ही विभागांच्या राजकीय योगदानामुळे महाराष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक, आणि सांस्कृतिक विकासाला चालना मिळाली.

मराठवाडा विभाग

मराठवाडा विभाग हा महाराष्ट्राच्या सहा प्रशासकीय विभागांपैकी एक आहे. हा विभाग राज्याच्या दक्षिण-पूर्व भागात स्थित असून, त्याचा इतिहास, सांस्कृतिक परंपरा, आणि आर्थिक वैशिष्ट्ये महाराष्ट्राच्या संपन्नतेला एक वेगळी ओळख देतात. मराठवाडा हा विभाग परंपरागत, ऐतिहासिक, आणि राजकीय दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण मानला जातो. येथे मराठवाड्याची भौगोलिक, ऐतिहासिक, राजकीय, आणि आर्थिक माहिती सविस्तर देण्यात आली आहे.

भौगोलिक वर्णन

मराठवाडा हा विभाग महाराष्ट्राच्या दक्षिण-पूर्व भागात स्थित असून, या विभागाचे भौगोलिक स्थान मुख्यतः गोदावरी नदी आणि तिच्या उपनद्यांच्या परिसराजवळ आहे.

- **स्थान:** मराठवाडा विभाग महाराष्ट्राच्या दक्षिण-पूर्व भागात वसला आहे. त्याच्या उत्तरेस विदर्भ, पश्चिमेस मराठवाडा विभागातील इतर जिल्हे, दक्षिणेस कर्नाटक राज्य, आणि पूर्वेस तेलंगणा राज्य आहे.
- **नद्या:** गोदावरी नदी ही मराठवाड्यातील प्रमुख नदी आहे, जी विभागाच्या उत्तर भागातून वाहते. गोदावरीच्या उपनद्या, जसे की मांजरा, सीना, औरंगाबाद, लातूर, परभणी, आणि बीड यांना जलस्रोत उपलब्ध करून देतात.
- **हवामान:** मराठवाड्यात उष्ण आणि कोरडे हवामान असते. या भागात पावसाळा मुख्यतः जून ते सप्टेंबर या काळात असतो, परंतु वारंवार दुष्काळ पडणारा हा प्रदेश आहे, त्यामुळे शेतीची स्थिती अवलंबून असते.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

मराठवाड्याचा इतिहास विविध साम्राज्यांच्या राजवटींचा साक्षीदार आहे. या भागात यादव, मुघल, निजाम, आणि मराठा साम्राज्यांचा प्रभाव पडलेला आहे.

- **यादव साम्राज्य:** १२व्या आणि १३व्या शतकात देवगिरी (सध्याचे दौलताबाद) हे यादव राजवंशाचे केंद्र होते. यादव राजांनी या भागात विविध मंदिरांचा आणि किल्ल्यांचा विकास केला.
- **मुघल साम्राज्य:** १६व्या शतकात मुघल सम्राटांनी मराठवाड्यावर विजय मिळवला. औरंगाबाद हे मुघल साम्राज्याचे प्रमुख केंद्र होते. औरंगजेबाने औरंगाबाद येथे त्याचा प्रभाव प्रस्थापित केला आणि त्याच्या काळात औरंगाबाद शहराची मोठी भरभराट झाली.
- **निजाम राजवट:** मुघल साम्राज्याच्या पतनानंतर हा प्रदेश हैदराबादच्या निजामांच्या नियंत्रणात गेला. निजामांच्या काळात मराठवाड्यात सामाजिक, आर्थिक, आणि धार्मिक ताणतणाव होते.
- **भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान:** भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर मराठवाड्याला हैदराबादच्या निजामांनी भारतात विलीन होण्यास नकार दिला. पण पोलिस ॲक्शनद्वारे हैदराबादचे विलिनीकरण करण्यात आले आणि १९४८ साली मराठवाडा भारतात सामील झाला.

राजकीय रंग

मराठवाडा विभागाचा राजकीय इतिहास महाराष्ट्राच्या एकात्मतेत आणि विकासात महत्त्वपूर्ण आहे. या विभागातील राजकारणात समाजसुधारणांचे योगदान मोठे आहे.

- **संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ:** १९५०च्या दशकात मराठवाड्यातील नेत्यांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत मोठ्या प्रमाणावर सहभाग घेतला. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यानंतर मराठवाडा हा विभाग महाराष्ट्राचा भाग बनला.
- **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य:** डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य मराठवाड्यात सामाजिक समता, शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरले. या भागातील दलित आणि शोषित समाजाच्या हक्कांसाठी त्यांनी आवाज उठवला.
- **राजकीय पक्षांचे प्रभाव:** मराठवाड्यात काँग्रेस, राष्ट्रवादी काँग्रेस, शिवसेना, भारतीय जनता पार्टी, वंचित बहुजन आघाडी यांसारख्या राजकीय पक्षांचा प्रभाव आहे. या पक्षांचे नेते सहकार, शिक्षण, आणि कृषी क्षेत्रात सक्रिय आहेत.
- **समाजसुधारणांचे कार्य:** संत गोरोबाकाका, संत एकनाथ, आणि संत जनाबाई यांसारख्या संतांच्या विचारांनी मराठवाड्यात सामाजिक जागृती घडवून आणली. त्यांचे विचार या भागातील सामाजिक चळवळींना प्रेरणा देणारे ठरले आहेत.

आर्थिक स्थिती

मराठवाड्याची अर्थव्यवस्था मुख्यतः शेतीवर आधारित आहे. या भागातील अर्थव्यवस्था पावसावर अवलंबून असून, दुष्काळामुळे सतत आव्हानांना सामोरे जावे लागते.

- **शेती:** मराठवाड्यात कापूस, सोयाबीन, बाजरी, मका, तूर, उडीद यांसारख्या पिकांची मोठ्या प्रमाणावर लागवड होते. उसाच्या लागवडीसाठी काही प्रमाणात सिंचनाचे साधन उपलब्ध असले तरी विभागातील शेती मुख्यतः पावसावर अवलंबून आहे.
- **दुष्काळ आणि पाणी समस्या:** मराठवाड्यात वारंवार दुष्काळ पडतो, ज्यामुळे पाणीटंचाईची समस्या कायमची आहे. यामुळे या भागात जलसंवर्धन, जलसंधारण, आणि सिंचनाच्या सुविधांची मोठी आवश्यकता आहे. जलयुक्त शिवार अभियानासारख्या योजनांनी पाण्याच्या समस्येत काही प्रमाणात सुधारणा केली आहे.
- **औद्योगिक विकास:** औरंगाबाद हे मराठवाड्यातील प्रमुख औद्योगिक केंद्र आहे. येथील औद्योगिक वसाहतींमध्ये ऑटोमोबाईल, इलेक्ट्रॉनिक्स, फार्मास्युटिकल्स, आणि मशीनरीचे उत्पादन होते. शेंद्रा-बिडकीन औद्योगिक क्षेत्राचा समावेश करण्यात आला असून, यामुळे भविष्यात औद्योगिक विकासाच्या संधी उपलब्ध होण्याची शक्यता आहे.
- **पर्यटन:** मराठवाड्यातील अजिंठा-वेरूळची लेणी, दौलताबाद किल्ला, बीबी का मकबरा, औरंगाबाद येथील पाणचक्की, आणि पंढरपूरचा विठोबा मंदिर अशा प्रसिद्ध पर्यटन स्थळांमुळे पर्यटन व्यवसायाला चालना मिळाली आहे.

मराठवाडा विभागातील जिल्हे

मराठवाडा विभागात एकूण ८ जिल्हे आहेत:

१. **छत्रपती संभाजीनगर (औरंगाबाद):** ऐतिहासिक किल्ले, बीबी का मकबरा, अजिंठा-वेरूळ लेणी आणि औद्योगिक क्षेत्रासाठी प्रसिद्ध. मराठवाडा विद्यापीठ ज्याचे आता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ असे नामांतर झाले आहे ते याच शहरात आहे. एकेकाळी दलित चळवळीचे केंद्र बनलेला जिल्हा.

औरंगजेबाचा मृत्यू इथे झाला त्यामुळे या जिल्ह्याला त्याचे नाव देण्यात आले होते. अलिकडेच त्याचे नामांतर झाले आहे. हा जिल्हा मराठवाडा प्रशासकीय विभागाचे प्रमुख केंद्र आहे.

२. लातूर: कृषिप्रधान जिल्हा; दुष्काळग्रस्त असला तरी द्राक्ष, उसाची लागवड महत्वाची आहे. महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री विलासराव देशमुखांचा जिल्हा.

३. बीड: मुख्यतः कापूस, सोयाबीन, बाजरी यांसारख्या पिकांची लागवड होते; दुष्काळाचा वारंवार सामना करणारा जिल्हा. ऊस तोडणी कामागारांचा जिल्हा. नामदार गोपीनाथ मुंडे यांच्या राजकारणाचा पाया जिथे घातला गेला असा जिल्हा.

४. परभणी: संतांची भूमी म्हणून ओळखले जाते. येथे उसाची आणि सोयाबीनची मोठ्या प्रमाणावर लागवड होते. ५. नांदेड: हेमाडपंथी मंदिरांसाठी प्रसिद्ध असलेला जिल्हा. सचखंड गुरुद्वारा नांदेड साहिब हे शीख धर्मीयांचे प्रमुख धार्मिक स्थळ आहे. “तख्त सचखंड श्री हुजूर अबचलनगर साहिब नांदेडचे मुख्य गुरुद्वारा आहे आणि ते शीखांच्या अधिपत्याखालील पाच उच्च जागांपैकी एक आहेत. हे असे स्थान आहे जेथे श्री गुरु गोबिंदसिंहजींनी आपला शेवटचा श्वास घेतला. गुरुद्वाराची निर्मिती पंजाबचे महान शासक महाराज रणजितसिंहजींनी 1830 ते 1891 दरम्यान बांधले. गुरुद्वाराच्या आत, ज्यामध्ये 10 व्या गुरूंचे मर्त्य अवशेष आहेत, तेथे अनेक प्रकारचे शस्त्रे प्रदर्शित होतात.” [1] शंकरराव चव्हाण आणि अशोक चव्हाण हे दोन मुख्यमंत्री या जिल्ह्याचे. स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा हा जिल्हा. त्यांच्या नावाचे विद्यापीठ इथे स्थापन करण्यात आले आहे.

६. जालना: औद्योगिक आणि कृषी विकासाचे केंद्र, येथे सॉयाबीन आणि बाजरी पिकांची लागवड होते.

७. हिंगोली: कृषिप्रधान जिल्हा; येथे तूर, उडीद, सोयाबीन यांसारख्या पिकांची लागवड होते.

८. उस्मानाबाद: डाळींचे उत्पादन, आणि धार्मिक स्थळे जसे की तुळजापूर हे तुळजाभवानी मंदिरासाठी प्रसिद्ध.

मराठवाडा विभाग हा महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक, सामाजिक, आणि राजकीय इतिहासात महत्त्वाचा मानला जातो. संतांची परंपरा, स्वातंत्र्यलढ्याचे योगदान, आणि समाजसुधारणेचे कार्य यामुळे या भागाला एक ऐतिहासिक महत्त्व लाभले आहे. मराठवाड्यातील लोक शेती, पर्यटन, आणि लघुउद्योगात गुंतलेले आहेत. या विभागाच्या विकासासाठी जलसंधारण, सिंचन, आणि औद्योगिक विकास यांना चालना देणे अत्यंत आवश्यक आहे.

दांडेकर समिती अहवाल

महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलावरील उच्चस्तरीय समिती. प्रादेशिक विषमता व त्यातून निर्माण होणारे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय प्रश्न यांची विविध माध्यमांवर, व्यासपीठांवर सातत्याने चर्चा होत असते. त्या प्रश्नांची उकल करण्यासाठी जागतिक पातळीपासून स्थानिक पातळीपर्यंत विविध स्तरांवर प्रयत्न होत असतात. किंबहूना विकासाच्या प्रक्रीयेचा तो एक अवांछित, अनावश्यक व अनाकलनीय पैलू आहे, हेसुद्धा आता सर्वमान्य झाले आहे. प्रत्येक प्रदेशाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, नैसर्गिक साधन संपत्ती, आर्थिक साधने, आर्थिक विकासासाठी उपलब्ध असलेल्या संधी व त्याचा लाभ घेण्याची त्या प्रदेशाची क्षमता या सर्वांचा परिणाम प्रादेशिक विषमतेवर पडलेला आढळतो.

[1] From Nanded district website

महाराष्ट्रातील प्रादेशिक अर्थशास्त्रीय विषमता व असमतोल दूर करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने वि. म. दांडेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली २९ जुलै १९८३ रोजी एक उच्चस्तरीय समिती गठीत करून महाराष्ट्र शासनाच्या नियोजन विभागाच्या ३ ऑगस्ट १९८३ रोजीच्या क्र. १०८२/सीआर-३८/पी.आर-३८/पीआरजी १४ च्या शासन निर्णयान्वये या समितीच्या स्थापनविषयक आवश्यक ते आदेश काढण्यात आले. या समितीस महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोलावरील सत्यशोधन समिती असे म्हटले जाते.

महाराष्ट्रातील विविध विभागांचा समतोल विकास झालेला नसून सर्व विभागांचा समतोल विकास घडवून आणणे आणि विकासातील विभागीय असमतोलाचा शास्त्रशुद्ध व सखोल अभ्यास करणे या हेतूने शासनाने तज्ज्ञांची एक राज्यस्तरीय सत्यशोधन समितीची नियुक्ती किली. तसेच सत्यशोधन समितीच्या अहवालावर आधारित महाराष्ट्रातील जिल्ह्यांतील असमतोल दूर करण्याकरिता उपाययोजना व ठोस कार्यक्रम सूचविण्यासाठी विदर्भ, मराठवाडा, कोकण व उर्वरित महाराष्ट्राकरिता ४ स्वतंत्र समित्याही स्थापन करण्याचे शासनाने ठरविले.

सत्यशोधन समितीने आपल्या अहवालात या समितीच्या स्थापनेमागील ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचे विवेचन केले आहे. त्यात राज्यांच्या भाषिक पूनर्रचनेपासून प्रमुख घडामोडींचा परामर्ष घेतला आहे. नागपूर करार, राज्यपूनर्रचना आयोगाचा अहवाल, भारतीय राज्यघटनेतील ३७१ (२) कलमाची निर्मिती व घटना दुरुस्ती, पंचवार्षिक योजना व त्यात विदर्भ, मराठवाडा व उर्वरित महाराष्ट्र यांसाठी केलेल्या तरतुदी, ३७१ च्या कलमात समाविष्ट केलेल्या तरतुदी घटनेने बंधनकारक करण्याच्या दृष्टीने कलमामध्ये दुरुस्ती सूचविणारी खाजगी विधेयके (वसंतराव साठे व वैशंपायन यांनी मांडलेले; परंतु लोकसभेत चर्चेत न आलेले) या सर्वांचा उहापोह समितीने सविस्तर केलेला आढळतो.

समितीच्या अटी :

विकासातील असमतोलाचा अंदाज करण्यासाठी दर्शक ठरविणे.
पहिल्या अटीवर आधारित १९६० मध्ये व अद्ययावत माहिती उपलब्ध असलेल्या अलिकडील वर्षी महाराष्ट्राच्या सरासरी विकासाच्या संदर्भात विकासातील जिल्हावार असमतोल निश्चित करणे. यासाठी १९६० पासून अद्ययावत माहिती उपलब्ध असलेल्या काळापर्यंत विकास कार्यासाठी जिल्हानिहाय किती खर्च केला व त्याची अंमलबजावणी किती झाली, याची माहिती काढणे. खाजगी औद्योगिक क्षेत्रात मदतीसाठी महाराष्ट्र शासन, केंद्र शासन व त्यांच्या कक्षेतील संस्थांनी केलेले आर्थिक साहय विचारात घेणे.
त्यातील कोणत्या दर्शकांबाबत शासन कोणती प्रत्यक्ष कार्यवाही करू शकेल याविषयी मर्यादा ठरविणे.
निश्चित केलेला असमतोल दूर करण्यासाठी उपाययोजना सूचविणे व पुन्हा तो निर्णय होऊ नये म्हणून दूरगामी उपाय सूचविणे.
भूमिका व संशोधन पद्धती : सत्यशोधन समितीने जिल्हा हा पायाभूत घटक मानून प्रादेशिक असमतोलाची मीमांसा केली आहे. १९७२ पासून राज्य शासनाने अंगीकारलेल्या धोरणाशी ही गोष्ट सुसंगत आहे, असे समितीला वाटते. जिल्हा नियोजन मंडळाची निर्मिती करण्यामागेदेखील शासनाने आपल्या प्रस्तावात नियोजनासाठी जिल्हा हा पायाभूत घटक मानावा व प्रत्येक जिल्ह्यासाठी दीर्घ दृष्टीने यथार्थदर्शी योजना तयार करावी, असे म्हटले आहे. तसेच समितीने इतर काही अहवालांचा परामर्ष घेऊन प्रादेशिक विकास व त्यामधील असमतोल यांची मीमांसा प्रदेशपातळी, जिल्हापातळी किंवा विकासखंडपातळीवर करावी याबद्दल सविस्तर चर्चा केली आहे. त्यात प्रामुख्याने मागास भागासाठी नेमलेल्या राष्ट्रीय समितीचा, चक्रवर्ती समितीचा व पांडे समितीचा उल्लेख आढळतो.

विकासातील गमके : विकासातील असमतोल व तफावत यांचे मोजमाप करण्यासाठी आधारभूत गमके कोणती मानावे, हे निश्चित करण्याची जबाबदारी शासनाने उच्चस्तरीय समितीवर सोपविली होती. समितीने विकासाच्या प्रत्येक अंगाच्या संदर्भात किती व कोठे असमानता आहे, हे तपासून पाहण्यापूर्वी सर्वांगीण विकासाच्या काही गमकांची चिकित्सा केली : (१) दरडोई उत्पन्न, (२) दरडोई उपभोगाचे मान, (४) शेती व संलग्न व्यवसायांमधून निघणारे दरडोई उत्पादन, (४) नोंदणी केलेल्या कारखानदारी उद्योगांमधून निघणारे दरडोई उत्पादन, (५) नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण, (७) शेती, खाणी, पशुपालन, मासेमारी, शिकार, जंगलाधारित उपजिविकेचे व्यवसाय, फळबागा इत्यादी व्यवसायांखेरीज इतर व्यवसायांमध्ये काम करणाऱ्या लोकांचे

प्रमाण, (७) विजेचा दरडोई वापर, (८) दरडोई बँक ठेवी आणि बँक पतपुरवठा/ठेवी यांचे प्रमाण, (९) स्त्री व पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण आणि (१०) लोकसंख्येमध्ये अनुसूचित जाती-जमाती, नवबौद्ध, भटक्या व विमुक्त जाती व शेतमजूर यांचे प्रमाण.

विकासाच्या प्रत्येक अंगाच्या बाबतीत जिल्ह्यांमध्ये आढळून येणाऱ्या विषमतेची चिकित्सा करण्यासाठी सत्यशोधन समितीने रस्ते, पाटबंधारे आणि विद्युतीकरण यांची निवड केली. समितीच्या मते, वरील तिन्ही बाबी शासकीय यंत्रणेद्वारा सार्वजनिक पैसा खर्च करून पुरविल्या जातात. त्यामुळे त्यांच्या विकासाबाबतीत आढळून येणारी विषमता कमी करणे अत्यावश्यक आहे. या तीन बाबतींतील ज्या जिल्ह्यांचा विकास राज्याच्या सरासरीपेक्षा कमी आहे, त्यांचे मोजमाप योग्य निकषाद्वारे समितीने केले. या व्यतिरिक्त काही सामाजिक सेवासोयींचा विकास व त्यातील जिल्ह्यांतील विषमता तपासून पाहण्यासाठी सामान्य शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण, पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा इत्यादी बाबींचा अंतर्भाव करण्यात आला. यातील विषमता व अनुशेषाचे मोजमाप करताना खाजगी व स्वयंसेवी संस्थांमार्फत उपलब्ध करून दिल्या गेलेल्या सोयींची दखल समितीने घेतली नाही. समितीच्या मते, विकासाच्या त्या त्या बाबीला अनुरूप असलेल्या निकषाच्या व गमकांच्या आधारे सार्वजनिक पैशांतून पुरविल्या जाणाऱ्या सेवासोयी समप्रमाणात सर्व जिल्ह्यांमध्ये लोकांना उपलब्ध आहेत की, नाही आणि असमानता असल्यास ती किती आहे व अनुशेष किती भरून काढायला हवा या सर्व बाबींचा अभ्यास समितीने केला. या व्यतिरिक्त उद्योग, शेती, पशुसंवर्धन आणि सहकार या क्षेत्रांतील विकासाची असमानता तपासून पाहताना त्याच्या मुळाशी किती प्रमाणात तत्कालीन शासकीय धोरणे आणि पुरक योजना अस्तित्वात आहेत व त्यांची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे होत आहे का, यांची मीमांसादेखील दांडेकर समितीने केली आहे. विकासकार्यावर किती पैसा खर्च झाला, यापेक्षा भौतिक स्वरूपात किती विकास घडून आला, यावर समितीने अधिक लक्ष केंद्रित केले आहे. त्यामुळे अनुशेषाचे मापन मौद्रिक व भौतिक अशा दोन्ही स्वरूपात केलेले दिसून येते.

अनुशेष : उच्चस्तरीय समितीने एकूण २८ क्षेत्र-उपक्षेत्र/योजना-कार्यक्रम यांसाठी योग्य गमकांची निवड करून या निवडलेल्या गमकांच्या कसोटीवर राज्य सरासरीपेक्षा कमी असतील अशा जिल्ह्यांचा अनुशेष निश्चित केला आहे. एखाद्या विवक्षित क्षेत्र-उपक्षेत्रामध्ये राज्य सरासरीपेक्षा जिल्हा ज्या प्रमाणात कमी असेल, त्यावरून त्या जिल्ह्याचा त्या क्षेत्रातील मूर्त वास्तव स्वरूपातील अनुशेष दांडेकर समितीने मोजला आहे. अनुशेषाचे मोजमाप मूर्त वास्तव परिमाणांमध्ये प्रथम करून अनुशेष भरून काढण्यासाठी किती खर्च येईल, म्हणजेच तो जिल्हा राज्य सरासरीबरोबर आणण्याचा खर्च किती असेल, याचा अंदाज समितीने बांधला आहे. आवश्यक असेल तेथे अनुशेष भरून काढण्यास येणाऱ्या खर्चापैकी भांडवली आणि चालू आर्थिक खर्च यांचे अंदाज समितीने वेगळे काढले आहे. विविध क्षेत्र-उपक्षेत्रे यांचा अनुशेष काढताना बृहन्मुंबईसह व बृहन्मुंबई वगळून असे वेगळे अंदाज काढले आहेत. बृहन्मुंबई वगळून एकंदर राज्याच्या पातळीवर एकूण अंदाजित खर्च (अनुशेष निर्मुलनासाठी) रु. ३,१७७.०७ कोटी अंदाजित करण्यात आला होता.

अनुशेषाचे प्रदेशवार विभागणी तक्ता

अ. क्र.	प्रदेश	रुपये कोटींमध्ये
१	कोकण	२९५.६२
२	पश्चिम महाराष्ट्र	८८४.४५
३	मराठवाडा	७५०.८६
४	विदर्भ	१,२४६.५४

अनुशेषाचे दरडोई विभागवार मूल्य तक्ता

अ. क्र.	प्रदेश	रूपये कोटींमध्ये
१	कोकण	४२५.९६
२	पश्चिम महाराष्ट्र	३७५.८८
३	मराठवाडा	७७१.७९

अनुशेष भरून काढण्याची प्रक्रिया आणि यंत्रणा : समितीच्या मते, ज्या क्षेत्रांमध्ये व बाबींच्या संदर्भात विकासाची पातळी बरीच वर आहे, अशा बाबतीत तालुका व विकासखंड पातळीवर विश्लेषण करावे लागेल. तसेच राज्याच्या सरासरीपेक्षा खाली असणारे मागास तालुके व विकासखंड कोणते आहेत, याचा शोध घेऊन त्यांच्या विकासावर संसाधने केंद्रित करावी लागतील. अनुशेष भरून काढण्यासाठी येणाऱ्या खर्चाचा अंदाज प्रत्यक्ष कार्यवाही करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. अनुशेष भरून काढण्यासाठी जी कृती करायची, तिची सुरुवात पैशाची तरतूद करण्यापासून करावी लागते. केवळ पैशाची तरतूद करून चालणार नाही, तर त्यासाठी समुचित योजना तयार करणे व ती राबविणे आवश्यक आहे; परंतु समितीने कोणत्या योजना असाव्यात व त्यांची कार्यवाही कशी करायला हवी, याच्या तपशीलात जाण्याचे नाकारले; कारण समितीच्या कार्यकक्षेत हा तपशील बसत नाही, असे त्यांचे म्हणणे होते.

अनुशेष निर्मुलनासाठी राज्याने स्वीकारलेल्या नियोजनाच्या व विकासाच्या चौकटीच्या मर्यादेत उपाययोजना सूचविणे योग्य होईल, असे समितीची भूमिका होती. राज्यशासनाच्या योजनांची विभागणी (१) राज्य पातळीवरील व (२) जिल्हा पातळीवरील योजनांत केली जाते.

समितीच्या शिफारशीनुसार विवक्षित अनुशेष भरून काढण्यासाठी राज्य पातळीवरील निधीपैकी ८५ टक्के रक्कम विवक्षित अनुशेष भरून काढण्यासाठी ठेवावी व १५ टक्के रक्कम (अ) विवक्षित अनुशेष भरून काढण्याशी संबंधित नसलेली काही चालू कामे व प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी आणि (ब) स्वाभाविक वाढीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी राज्यपातळीवर राखून ठेवली जावी. या १५ टक्के रक्कमेचे वाटप काही वस्तूनिष्ठ आधारे शासनाने ठरवावे. बसाठी राखलेली रक्कम (अच्या संदर्भात) ज्यात अनुशेषरहित व अनुशेष असलेल्या दोनही जिल्ह्यांत जिल्ह्याच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात वाटून द्यावी.

समितीने १९८३-८४ च्या सर्वाधिक योजनेमधील प्रस्तावित तरतूदींचे तिहेरी वर्गीकरण केले. (अ) राज्यपातळीवरील योजना, (ब) राज्यपातळीवरील संचित निधीमध्ये समाविष्ट केलेल्या जिल्हापातळीवरील योजना आणि (क) जिल्हापातळीवरील इतर योजना. समितीने विविध योजनांचे विश्लेषण करून विवक्षित अनुशेष भरून काढण्यासाठी अशा योजनांवरील खर्चाच्या तरतुदी एकत्र करून त्याचा विवक्षित अनुशेष भरून काढण्यासाठी राज्यपातळीवर निधी करावा असे सूचविले.

राज्यशासनाने १९७३ मध्ये पंचवार्षिक योजनेचा आराखडा बनविताना जिल्हा पातळीवर नियोजन करण्यासाठी एकसूत्र निश्चित केले. १९७५ मध्ये त्यात बदल करण्यात आला. समितीने ही दोन्ही सुत्रे आपल्या अहवालात नमूद करून त्यातील ११ घटकांचा उल्लेख केला आहे. समितीच्या मते, साधारणत: ४० टक्के रक्कम जिल्हा पातळीवरील योजनांवर खर्च होते व ती ११ घटकांमध्ये सुत्रानुसार दिलेल्या टक्केवारीत विभागली जाते.

समितीने विवक्षित अनुशेष भरून काढण्यासाठी असलेल्या राज्यस्तरीय निधीतील ८५ टक्के तरतूद जिल्हानिहाय वाटण्यासाठी अनुशेष काढलेली क्षेत्रे-उपक्षेत्रे यांची विभागणी दोन भागात केली (१) अशी क्षेत्रे-उपक्षेत्रे की, त्यांच्या बाबतीतील संपूर्ण अनुशेष सातव्या योजनेच्या काळात भरून निघेल व काहीसे उच्चतर लक्ष निश्चित करून सर्व जिल्ह्यांना तेथवर आणता येईल. (२) अशी क्षेत्रे-उपक्षेत्रे की, त्यांच्या बाबतीत अस्तित्वात असलेला अनुशेष सातव्या योजनेच्या काळात अंशत: भरून काढता येईल. निधी वाटपासाठी ज्या गमकांनुसार अनुशेष काढण्यात आलेला आहे, त्यानुसार उतरत्या श्रेणीने सर्व जिल्ह्यांची क्रमवार लावल्यास काही जिल्हे राज्यसरासरीच्या वर, तर काही जिल्हे खाली राहतील. राज्यसरासरीच्या खालील जिल्हे अनुशेष असलेले जिल्हे होत. याजनेअंतर्गत तरतूद पुरेशी नसल्यास सर्वांत तळाशी असलेल्या जिल्ह्यांना तळापासून दूसऱ्या क्रमांकावर असणाऱ्या जिल्ह्याच्या बरोबरीने आणण्यासाठी येणारा अंदाज अनुमानिक करावा व त्याप्रमाणे तरतूद करावी, असे समितीने सूचविले; परंतु समितीस वरील पद्धत व्यवहार्य व इष्ट न वाटल्याने त्याऐवजी अनुशेष असलेल्या सर्व जिल्ह्यांमध्ये अनुशेष भरून काढण्याची प्रक्रिया सुरू व्हावी व विवक्षित अनुशेष भरून काढण्यासाठीची राज्यस्तरीय तरतूद दरवर्षी अनुशेष असलेल्या सर्व जिल्ह्यांमध्ये त्यांच्या

अनुशेषाच्या प्रमाणात वाटून दिली जावी, अशी सूचना समितीने केली. या पद्धतीमध्ये ज्या जिल्ह्यांचा अनुशेष जास्त आहे, त्यांना अनुशेषाच्या प्रमाणात अधिक रक्कम प्राप्त होईल.

प्रादेशिक विषमता दूर करणे ही निरंतर प्रक्रिया असून समितीने ३७१ (२) या कलमान्वये तीन बाबींच्या संदर्भात राज्यपालांवर विशेष जबाबदारी सोपविण्याचा अधिकार राष्ट्रपतींना देते, असे सूचविले आहे. (१) विदर्भ, मराठवाडा व उर्वरित महाराष्ट्र यांसाठी वेगवेगळी विकास महामंडळे स्थापन करणे, (२) एकंदर राज्याच्या गरजेचे भान राखून व त्या मर्यादेमध्ये या तीन प्रदेशांच्या विकासासाठी समव्ययी प्रमाणात निधीची तरतूद करणे आणि (३) या तीन विभागांना तांत्रिक शिक्षण व व्यावसायिक प्रशिक्षण यांच्यासाठी पुरेशा प्रमाणात समव्ययी प्रमाणात निधी उपलब्ध करून देणे.

समितीने विशिष्ट अनुशेष भरून काढण्यासाठी एक मर्यादित कार्यक्रम दिला नसून विकासाच्या ओघात सतत निर्माण होणारी विषमता कमी करत राहण्याची निरंतर त्यांचा प्रयत्न असून ही प्रक्रिया जशी गती घेईल, तसा विकासाचा एक पर्यायी मार्ग उपलब्ध होईल, अशी आशा व्यक्त केली आहे.

वैधानिक विकास मंडळे

वैधानिक विकास मंडळे ही महाराष्ट्र सरकारने राज्यातील प्रादेशिक असंतुलन दूर करण्यासाठी स्थापन केलेली अधिकृत संस्था आहे. महाराष्ट्रातील विकासात विदर्भ, मराठवाडा, आणि पश्चिम महाराष्ट्र या विभागांमध्ये आर्थिक, सामाजिक, आणि औद्योगिक असंतुलन आहे. हे असंतुलन कमी करण्यासाठी आणि सर्व भागांचा समतोल विकास साधण्यासाठी सरकारने १९९४ मध्ये वैधानिक विकास मंडळे स्थापन केली. या मंडळांना राज्यातील तिन्ही प्रमुख विभागांसाठी वेगवेगळ्या नावांनी ओळखले जाते आणि त्यांच्या कार्यात विशेष अधिकार दिले आहेत.

वैधानिक विकास मंडळांची स्थापना

१९९४ मध्ये महाराष्ट्र सरकारने विदर्भ, मराठवाडा, आणि पश्चिम महाराष्ट्र या विभागांसाठी स्वतंत्र वैधानिक विकास मंडळांची स्थापना केली. या मंडळांचा प्रमुख उद्देश राज्यातील विकासाची समता साधणे, आर्थिक असमतोल कमी करणे, आणि प्रत्येक भागाचा विकास होईल याची खात्री करणे हा आहे.

वैधानिक विकास मंडळे आणि त्यांची नावे

१. विदर्भ विकास मंडळ २. मराठवाडा विकास मंडळ ३. पश्चिम महाराष्ट्र विकास मंडळ

प्रत्येक मंडळाचे स्वतंत्र कार्यालय आणि कार्यक्षेत्र आहे. या मंडळांना आर्थिक सवलती देऊन, वेगवेगळ्या विकास योजना राबवण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाते.

वैधानिक विकास मंडळांचे उद्दिष्टे

१. प्रादेशिक असंतुलन कमी करणे

महाराष्ट्राच्या विकासात विदर्भ, मराठवाडा, आणि पश्चिम महाराष्ट्र या विभागांमध्ये आर्थिक असमतोल दिसून येतो. वैधानिक विकास मंडळांचे मुख्य उद्दिष्ट हे असंतुलन कमी करणे आहे, जेणेकरून प्रत्येक विभागाचा विकास होईल आणि आर्थिक, सामाजिक स्थिती सुधारेल.

२. औद्योगिक विकासाला चालना

प्रत्येक मंडळाला स्थानिक उद्योग, लघुउद्योग, आणि शेतीपूरक उद्योग वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाते. विशेषत: मागास भागात औद्योगिक विकास साधण्यासाठी करसवलत, अनुदान, आणि कर्जसुविधा दिल्या जातात.

३. सिंचन आणि जलसंधारण प्रकल्प

विदर्भ आणि मराठवाडा हे विभाग वारंवार दुष्काळग्रस्त असतात. यासाठी वैधानिक विकास मंडळांनी सिंचन सुविधा आणि जलसंधारणाच्या योजना सुरू करण्यावर भर दिला आहे. यामुळे शेतीचे उत्पादन वाढवणे आणि शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारणे याकडे मंडळ लक्ष देते.

४. शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा सुधारणे

प्रत्येक मंडळ स्थानिक पातळीवर शैक्षणिक संस्था, दवाखाने, आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रे स्थापन करण्यास प्रोत्साहन देते. यामुळे या विभागांतील नागरिकांना चांगल्या शिक्षणाच्या आणि आरोग्याच्या सुविधा मिळण्यास मदत होते.

५. स्थानिक रोजगार निर्मिती

या मंडळांनी रोजगार निर्मितीसाठी स्थानिक पातळीवर लघुउद्योग, हस्तकला, आणि कृषी प्रक्रिया उद्योग वाढवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून स्थानिक तरुणांना आर्थिक स्थैर्य देणे हे यामागील उद्दिष्ट आहे.

वैधानिक विकास मंडळांचे कार्य आणि भूमिका

१. योजना तयार करणे

वैधानिक विकास मंडळे त्यांच्या क्षेत्रासाठी विकास योजना तयार करतात, ज्यामध्ये पायाभूत सुविधा, सिंचन प्रकल्प, औद्योगिक वसाहती, आणि शिक्षण तसेच आरोग्य केंद्रांची स्थापना यांचा समावेश असतो.

२. निधी व्यवस्थापन

प्रत्येक मंडळाला स्वतंत्र निधी दिला जातो, ज्याचा वापर विकास प्रकल्पांसाठी केला जातो. मंडळे निधीचे योग्य व्यवस्थापन करून त्याचा परिणामकारक वापर करण्यावर भर देतात.

३. शासनास सल्ला देणे

मंडळे राज्य शासनास विविध विकास योजनांबाबत सल्ला देतात आणि त्यांची अंमलबजावणी कशी करावी याबाबत मार्गदर्शन करतात. स्थानिक पातळीवरील गरजांनुसार योजना आखण्यात मंडळांची भूमिका महत्त्वाची असते.

४. प्रगतीचा आढावा

वैधानिक विकास मंडळे नियमितपणे त्यांच्या क्षेत्रातील प्रगतीचा आढावा घेतात. विविध प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीचे मूल्यांकन करून त्यांच्या प्रभावाचे विश्लेषण करतात, आणि सुधारणा आवश्यक असल्यास त्याबाबत शासनास कळवतात.

वैधानिक विकास मंडळांची अडचणी आणि मर्यादा

- निधीची मर्यादा: विकास प्रकल्पांसाठी पुरेसा निधी वेळेवर उपलब्ध न झाल्यामुळे अनेक प्रकल्प अपूर्ण राहतात.
- राजकीय हस्तक्षेप: राजकीय दबावामुळे काहीवेळा मंडळांच्या कार्यात अडथळे येतात, ज्याचा परिणाम विकास कामांवर होतो.
- अंमलबजावणीतील विलंब: अनेक प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीत विलंब होत असल्याने अपेक्षित परिणाम साध्य होत नाहीत.
- स्थानीय समस्या: प्रत्येक विभागातील भिन्न समस्या असून त्यांना सामोरे जाण्यासाठी मंडळांना मोठ्या प्रमाणात सहकार्याची आवश्यकता असते.

वैधानिक विकास मंडळे ही महाराष्ट्राच्या प्रादेशिक असंतुलनाचे समाधान करण्याच्या दृष्टीने एक महत्त्वपूर्ण संस्था आहे. विदर्भ, मराठवाडा, आणि पश्चिम महाराष्ट्र या विभागांतील विकास साधण्यासाठी आणि आर्थिक-सामाजिक सुधारणा घडवण्यासाठी या मंडळांचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. या मंडळांच्या शिफारसी आणि योजनांच्या अंमलबजावणीमुळे मागास विभागांतील परिस्थितीत सुधारणा होईल, अशी अपेक्षा आहे.

वैधानिक विकास मंडळे महाराष्ट्रातील विदर्भ, मराठवाडा आणि उर्वरित महाराष्ट्र या विभागांच्या समतोल विकासासाठी १९९४ साली स्थापन करण्यात आली. मात्र, ३० एप्रिल २०२० रोजी या मंडळांचा कार्यकाळ संपल्यानंतर त्यांना अद्याप पुनर्गठन किंवा मुदतवाढ मिळालेली नाही. त्यामुळे सध्या ही मंडळे अस्तित्वात नाहीत.

राज्य सरकारने २७ सप्टेंबर २०२२ रोजी या मंडळांच्या पुनर्गठनाचा निर्णय घेतला आणि तसा प्रस्ताव केंद्र सरकारकडे पाठविला. तथापि, अद्याप केंद्र सरकारकडून मान्यता मिळालेली नाही. या मुद्यावर उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांनी डिसेंबर २०२३ मध्ये केंद्रीय गृहमंत्री अमित शहा यांच्याकडे पाठपुरावा करण्याचे आश्वासन दिले होते.

मंडळे अस्तित्वात नसतानाही, २०२०-२१ ते २०२३-२४ या कालावधीत विदर्भ आणि मराठवाडा विभागांना निधीचे वाटप निर्धारित सूत्रापेक्षा अधिक प्रमाणात करण्यात आले आहे. उदाहरणार्थ, २०१३-१४ ते २०२०-२१ या कालावधीत विदर्भासाठी २७.९७% आणि मराठवाड्यासाठी १९.३१% निधी वितरित करण्यात आला, जे निर्धारित प्रमाणापेक्षा जास्त आहे.

मात्र, वैधानिक विकास मंडळे अस्तित्वात नसल्यामुळे या विभागांच्या विकासाच्या अनुशेषाचे अद्ययावत मूल्यांकन आणि विशेष निधीचे वाटप यांसारख्या प्रक्रियांवर परिणाम झाला आहे. त्यामुळे या मंडळांच्या पुनर्गठनाची आवश्यकता अधोरेखित होते.

लोकसत्तामधील लेख

विश्लेषण: वैधानिक विकास मंडळांचे पुनर्गठन केव्हा होणार?

तीनही विकास मंडळांची मुदत ३० एप्रिल २०२० रोजी संपुष्टात आली. त्याला आता चार वर्षे पूर्ण होऊन गेली. आता केंद्र सरकारच्या निर्णयाची प्रतीक्षा आहे.

राज्य शासनाने विदर्भ, मराठवाडा आणि उर्वरित महाराष्ट्र विकास मंडळे पुनर्गठित करून त्यांना वैधानिक विकास मंडळे संबोधण्यात यावे, यासाठी २८ ऑक्टोबर २०२२ रोजी राज्यपालांनी केंद्रीय गृहमंत्र्यांकडे अर्धशासकीय पत्र पाठवले. त्यावर अजूनही निर्णय झालेला नाही. तीनही विकास मंडळांची मुदत ३० एप्रिल २०२० रोजी संपुष्टात आली. त्याला आता तीन वर्षे पूर्ण होतील. आता केंद्र सरकारच्या निर्णयाची प्रतीक्षा आहे.

विकास मंडळांची स्थापना कशासाठी?

भारतीय राज्यघटनेच्या ३७१ (२) या कलमान्वये कोणत्याही राज्यात एखाद्या मागास विभागाच्या विकासाकडे राज्य शासनाचे दुर्लक्ष होत असेल, तर त्या मागास विभागासाठी वैधानिक विकास मंडळ स्थापन करण्याची तरतूद आहे. अशा विकास मंडळात विकासाच्या विविध क्षेत्रांतले काही तज्ज्ञ-सदस्य, आणि एक अध्यक्ष असून त्यांनी संबंधित विभागाच्या विकासाबाबत अभ्यासपूर्वक चर्चा करून आपले प्रस्ताव राज्याच्या राज्यपालांकडे पाठवावे, आणि त्या प्रस्तावांची अंमलबजावणी करण्याचे आदेश राज्यपालांनी त्या राज्याच्या मुख्यमंत्र्यांना द्यावे, अशी या विकास मंडळांची कार्यपद्धती असते. १९९४ साली मराठवाडा, विदर्भ, आणि उर्वरित महाराष्ट्र या तीन प्रदेशांसाठी तीन वैधानिक विकास मंडळे स्थापन झाली होती.

विकास मंडळांचे पुनर्गठन का रखडले?

तीनही मंडळांचा कार्यकाळ प्रत्येकी पाच वर्षांचा होता. पहिल्या वेळी या मंडळांचा पाच वर्षांचा काळ संपल्यानंतर तीनही मंडळांचे पुनर्गठन आणखी पाच वर्षांसाठी केले गेले. त्यानंतर प्रत्येक वेळी पाच वर्षांचा कार्यकाळ संपला की पुढच्या पाच वर्षांसाठी या तीनही वैधानिक विकास मंडळांचे पुनर्गठन करण्यात आले. ३० एप्रिल २०२० रोजी या तीन वैधानिक विकास मंडळांची मुदत पाचव्यांदा संपुष्टात आली. त्यानंतर मात्र महाराष्ट्राच्या राज्य शासनाने या वैधानिक विकास मंडळांना मुदतवाढ देण्याचा प्रस्ताव केंद्र शासनाकडे न पाठवल्याने विकास मंडळांचे नेहेमीप्रमाणे पुनर्गठन होऊ शकले नाही.

राज्यपालांवर काय जबाबदारी आहे?

विकास मंडळांच्या क्षेत्रांमध्ये विकास खर्चासाठी निधीचे समन्यायी पद्धतीने वाटप करून घेणे, ही राज्यपालांची विशेष जबाबदारी आहे. राज्यपालांनी केलेले निधीचे वाटप हे वार्षिक विवरण पत्रात दाखवावे लागते. सरकाला निधी अन्यत्र वळवता येत नाही. सर्व क्षेत्रांसाठी विकास खर्चाचे प्रदेशनिहाय वाटप आणि खर्च यांचे विवरणपत्र तयार करण्याची जबाबदारी सरकारची आहे. या विवरणपत्रामध्ये मागील वित्तीय वर्षाच्या प्रत्यक्ष रकमा, सुधारित खर्च आणि प्रत्यक्ष खर्च याचा तपशील द्यावा लागतो.

सिंचन क्षेत्रातील अनुशेषाची स्थिती काय आहे?

निर्देशांक व अनुशेष समितीने सिंचन क्षेत्रातील १९९४ मधील स्थितीच्या आधारे प्रदेशनिहाय अनुशेष निर्धारित केला होता. त्यावेळी काढलेला आर्थिक अनुशेष हा ७ हजार ४१८ कोटींचा होता. २००० मध्ये प्रचलित आर्थिक मापदंड विचारात घेऊन तो ६ हजार ६१८ कोटी असा सुधारित करण्यात आला. २००१ पासून हा अनुशेष भरून काढण्याच्या मुख्य उद्देशाने राज्यपाल दरवर्षी निर्देश देत आले आहेत. मार्च २०११ पर्यंत सर्व जिल्ह्यांमधील आर्थिक अनुशेष भरून निघाला, मात्र अमरावती, अकोला, वाशीम आणि बुलढाणा या चार जिल्ह्यांमधील १९९४ च्या पातळीवरील भौतिक अनुशेष अजूनही भरून निघालेला नाही.

राज्य शासनाने काय निर्णय घेतला आहे?

राज्यात सन २००० नंतर प्रदेशनिहाय अनुशेष काढण्यात आलेला नाही. विदर्भ, मराठवाडा आणि उर्वरित महाराष्ट्र विकास मंडळांचे पुनर्गठन झाल्यानंतर राज्यातील विविध प्रदेश आणि क्षेत्रांमधील असमतोल शोधणे तसेच समतोल प्रादेशिक विकासाच्या दृष्टीने मार्ग सुचविण्यासाठी समिती स्थापन करण्यात येईल, अशी घोषणा मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांनी २९ डिसेंबर २०२२ रोजी विधिमंडळाच्या तृतीय अधिवेशनात केली होती.

विकास मंडळांच्या क्षेत्रात निधी वाटप कसे होते?

भारतीय राज्यघटनेच्या ३७१ (२) या कलमातील तरतुदीनुसार राज्यपालांवर संपूर्ण राज्याच्या गरजा साकल्याने विचारात घेऊन तीनही क्षेत्रात विकास खर्चासाठी निधीचे समन्यायी पद्धतीने वाटप करण्याची विशेष जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. राज्यपालांनी निर्धारित केलेल्या सूत्रानुसार वार्षिक योजनेतील विभाज्य

निधीचे वाटप करण्यात येते. विदर्भासाठी २३.०३ टक्के, मराठवाड्यासाठी १८.७५ टक्के तर उर्वरित महाराष्ट्र विकास मंडळ क्षेत्रात ५८.२३ टक्के या प्रमाणात निधी वाटप करण्यात येते.

विशेष निधीची स्थिती काय आहे?

राज्यपालांच्या निर्देशानुसार २०११-१२ पासून तीनही विकास मंडळांना देण्यात येणारा विशेष निधी बंद करण्यात आला आहे. अपवादात्मक बाब म्हणून २०१४-१५ आणि २०१९-२० या वर्षात राज्यपालांच्या मान्यतेने राज्यातील १२५ तालुके आणि ४५ ‘क’ वर्ग नगरपालिका क्षेत्रांमधील मानव विकास निर्देशांकात वाढ होण्याच्या दृष्टीने विकास मंडळांना विशेष निधी देण्यात आला.

महाराष्ट्राचे विधीमंडळ

महाराष्ट्राचे विधीमंडळ द्विसदनीय (बायकेमेरल) आहे, म्हणजेच त्यात दोन सभागृहे आहेत: विधानसभा (खालील सदन) आणि विधानपरिषद (वरचे सदन). या विधानसभेचे कार्य महाराष्ट्र राज्यासाठी कायदे बनवणे, राज्याच्या विविध धोरणांवर चर्चा करणे, आणि शासनाला उत्तरदायी ठरवणे हे आहे. महाराष्ट्राचे विधीमंडळ भारतीय राज्यघटनेच्या अंतर्गत कार्य करते आणि त्याचे अधिकार व मर्यादा संविधानात निर्धारित आहेत.

---

१. महाराष्ट्र विधानसभेची रचना

विधानसभा ही महाराष्ट्राच्या विधीमंडळाची खालील सभा असून, ती महाराष्ट्रातील जनतेच्या थेट प्रतिनिधींनी निवडून दिलेल्या सदस्यांची असते.

- एकूण सदस्यसंख्या: विधानसभेत एकूण २८८ सदस्य असतात.
- निवडणूक प्रक्रिया: विधानसभा सदस्यांची निवडणूक थेट जनतेतून होते, आणि त्यांचे कार्यकाळ ५ वर्षांचा असतो.
- अध्यक्ष आणि उपाध्यक्ष: विधानसभा अध्यक्ष सभेचे नेतृत्व करतो, तर उपाध्यक्ष अध्यक्षाच्या अनुपस्थितीत त्याचे कार्य सांभाळतो.
- विशेष सदस्य: काहीवेळा राज्यपाल राज्यातील अँग्लो-इंडियन समुदायाचा प्रतिनिधी म्हणून एक सदस्य नियुक्त करू शकतो (आता हा विशेष अधिकार रद्द झाला आहे).

---

२. महाराष्ट्र विधानपरिषदची रचना

विधानपरिषद ही राज्याच्या विधीमंडळाची वरची सभा आहे, ज्यात सदस्यांची निवड विविध स्रोतांमधून होते.

- एकूण सदस्यसंख्या: विधानपरिषदेत ७८ सदस्य असतात.

विवरण

अनुक्रमांक (१)	मतदारसंघाचे नाव (२)		एकूण जागा (३)	भरलेली जागा (४)	रिक्त जागा (५)
१.	विधानसभा सदस्यांद्वारा निर्वाचित	..	३०	३०	--
२.	स्थानिक प्राधिकारी संस्थाद्वारा निर्वाचित	..	२२	७	*१५
३.	पदवीधरांद्वारा निर्वाचित	..	०७	०७	--
४.	शिक्षकांद्वारा निर्वाचित	..	०७	०७	--
५.	नामनियुक्त	..	१२	--	१२
	एकूण	..	**७८**	**५१**	**२७**

* (सोलापूर, अहमदनगर, ठाणे, पुणे, सांगली-सातारा, नांदेड, यवतमाळ, जळगांव, भंडारा-गोंदिया, रायगड तथा रत्नागिरी तथा सिंधुदुर्ग, नाशिक, वर्धा-चंद्रपूर-गडचिरोली, परभणी तथा हिंगोली, अमरावती, उस्मानाबाद-लातूर-बीड या १५ स्थानिक प्राधिकारी संस्थेमधील जागा रिक्त आहेत.)

पक्षनिहाय सदस्य संख्या

१.	नॅशनलिस्ट कॉंग्रेस पार्टी	..	८
२.	इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस	..	८
३.	शिवसेना	..	९
४.	भारतीय जनता पार्टी	..	१९
५.	जनता दल युनायटेड	..	०१
६.	पीझंट्स ॲण्ड वर्कर्स पार्टी ऑफ इंडिया	..	०१
७.	राष्ट्रीय समाज पक्ष	..	०१
८.	अपक्ष	..	०४
९.	रिक्त	..	२७
	एकूण	..	७८

-
- सभापती आणि उपसभापती: विधानपरिषदेत सभापती आणि उपसभापती असतात, जे सभेचे नेतृत्व करतात.

महाराष्ट्र विधीमंडळाची कार्ये

महाराष्ट्र विधीमंडळाचे मुख्य कार्य राज्याच्या प्रशासनावर देखरेख ठेवणे, कायदे बनवणे, वित्तीय बाबी नियंत्रित करणे आणि जनहिताच्या विषयांवर चर्चा करणे हे आहे.

१. कायदे बनवणे

महाराष्ट्र विधीमंडळाचे मुख्य कार्य कायदे बनवणे आहे. विधानसभेत विधेयक मांडले जाते आणि चर्चेनंतर त्यावर मतदान घेतले जाते. विधेयक विधानसभेने मंजूर केल्यावर विधानपरिषदेच्या मंजुरीसाठी जाते. दोन्ही

सभागृहांनी मंजुरी दिल्यानंतर ते राज्यपालांकडे सहीसाठी पाठवले जाते. राज्यपालाची सही मिळाल्यावर ते कायदा बनतो.

२. वित्तीय अधिकार

विधीमंडळाच्या विधानसभेस वित्तीय बाबी नियंत्रित करण्याचा अधिकार असतो. वार्षिक अर्थसंकल्प विधानसभेत मांडला जातो, जिथे त्यावर चर्चा करून विविध विभागांना निधी मंजूर केला जातो. विधानपरिषदेला अर्थसंकल्पावर चर्चा करण्याचा अधिकार आहे, परंतु ती अर्थसंकल्पाला मंजुरी देऊ शकत नाही. आर्थिक विधेयक केवळ विधानसभेत मांडले जाऊ शकते.

३. शासनावर देखरेख ठेवणे

विधीमंडळाला शासनावर देखरेख ठेवण्याचे अधिकार आहेत. विधानसभा सदस्य प्रश्न-उत्तर सत्रात राज्य सरकारला विविध विषयांवर प्रश्न विचारू शकतात, ज्या द्वारे प्रशासनाचे उत्तरदायित्व निश्चित होते. याशिवाय, सभागृहातील चर्चा, विनंत्या, आणि ठराव यांद्वारेही शासनाच्या कामकाजाची तपासणी करता येते.

४. विश्वासदर्शक ठराव

विधीमंडळाला शासनावर विश्वास दर्शवणारे किंवा अविश्वास दर्शवणारे ठराव मंजूर करण्याचा अधिकार आहे. विधानसभा सरकारवर अविश्वास ठराव आणू शकते. जर असा ठराव मंजूर झाला तर मुख्यमंत्री व त्यांच्या मंत्रिमंडळाला राजीनामा द्यावा लागतो. हा अधिकार विधीमंडळाला शासनाचा योग्य प्रकारे कार्यभार राखण्यासाठी दिला आहे.

५. जनहिताच्या विषयांवर चर्चा

विधीमंडळात राज्यातील विविध जनहिताचे विषय मांडले जातात आणि त्यावर चर्चा होते. यामध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य, आणि ग्रामीण विकासाच्या समस्या, तसेच इतर महत्त्वाचे प्रश्न असतात. विधायक चर्चा करून योग्य निर्णय घेण्यास मदत होते.

६. आयोग आणि समित्या

विधीमंडळात विविध विषयांवर समित्या गठीत केल्या जातात, जसे की सार्वजनिक लेखा समिती, अंदाज समिती, आणि अशासकीय विधेयक समिती. या समित्या संबंधित विषयांचा सखोल अभ्यास करून विधीमंडळाला अहवाल सादर करतात.

राज्यपाल आणि विधीमंडळाचे संबंध

राज्यपाल हा विधीमंडळाच्या कामकाजाचा प्रमुख असतो. राज्यपालाला काही विशेष अधिकार आहेत, जसे की:

- विधेयकास मान्यता: विधेयक मंजुरीसाठी राज्यपालाकडे जाते, आणि राज्यपालाला ते मंजूर करण्याचा किंवा केंद्र सरकारकडे सल्ल्यासाठी पाठविण्याचा अधिकार आहे.
- अधिवेशन बोलावणे: राज्यपाल विधीमंडळाचे अधिवेशन बोलावू शकतो, पुढील अधिवेशन संपण्याच्या ६ महिन्यांच्या आत नवीन अधिवेशन बोलावले पाहिजे.
- विधेयक पुनर्विचारासाठी परत पाठवणे: राज्यपालाला पुनर्विचारासाठी विधेयक परत पाठवण्याचा अधिकार आहे.

महाराष्ट्राचे विधीमंडळ राज्याच्या प्रशासनासाठी एक प्रभावी संस्था आहे. कायदे बनवणे, वित्तीय नियंत्रण ठेवणे, आणि शासनावर देखरेख ठेवणे ही त्याची प्रमुख कार्ये आहेत. द्विसदनीय रचनेमुळे विविध मुद्द्यांवर सखोल चर्चा केली जाते आणि राज्यातील विकासासाठी उपयुक्त निर्णय घेतले जातात.

मुंबई उच्च न्यायालय

मुंबई उच्च न्यायालय हे भारतातील एक प्रमुख न्यायालय आहे, ज्याचा कार्यक्षेत्र महाराष्ट्र, गोवा, दमण, दीव, आणि दादरा-नगर हवेलीपर्यंत विस्तारलेला आहे. १८६२ साली स्थापन झालेले हे न्यायालय भारतातील तीन सर्वात जुन्या उच्च न्यायालयांपैकी एक आहे. मुंबई उच्च न्यायालयाचे मुख्यालय मुंबईत आहे, आणि त्याच्या नागपूर, औरंगाबाद, आणि पणजी (गोवा) येथे खंडपीठे आहेत.

१९९५ मध्ये शहराचे नाव बदलून बॉम्बे वरून मुंबई असे करण्यात आले असले तरी, कोर्टाने एक संस्था म्हणून त्याचे पालन केले नाही आणि बॉम्बे हायकोर्ट हे नाव कायम ठेवले. तथापि, मुंबई उच्च न्यायालय असे नाव देण्याचे विधेयक 'केंद्रीय मंत्रिमंडळाने 5 जुलै 2016 रोजी कोलकाता उच्च न्यायालय आणि मद्रास उच्च न्यायालयाचे नाव अनुक्रमे कोलकाता उच्च न्यायालय आणि चेन्नई उच्च न्यायालय असे बदलण्यास मान्यता दिली. ते भारताच्या संसदेसमोर मंजुरीसाठी प्रलंबित आहे परंतु काही काळासाठी ते लागू केले जाणार नाही.

१. मुंबई उच्च न्यायालयाची रचना

मुंबई उच्च न्यायालयाची रचना एक मुख्य न्यायाधीश (Chief Justice) आणि अन्य न्यायाधीशांच्या नियुक्तीनुसार असते. न्यायालयात न्यायाधीशांची संख्या मुख्य न्यायाधीशाच्या परवानगीने आणि नियुक्तीनुसार ठरवली जाते.

- मुख्य न्यायाधीश: उच्च न्यायालयाचा प्रमुख असतो आणि त्याला न्यायालयातील कामकाजाचे व्यवस्थापन करावे लागते.
- न्यायाधीशगण: न्यायाधीशांची संख्या राज्याच्या गरजेनुसार असते. प्रत्येक न्यायाधीश राज्यघटनेतील न्यायिक आणि विधिक बाबींबाबत निर्णय घेण्याचे कार्य करतो.
- खंडपीठे: मुंबईतील मुख्यालयासोबतच नागपूर, औरंगाबाद, आणि गोवा येथे खंडपीठे आहेत. यामुळे या भागातील लोकांना न्यायालयीन सेवा सहज उपलब्ध होतात.

---

२. मुंबई उच्च न्यायालयाची कार्ये

मुंबई उच्च न्यायालयाची कार्ये विविध कायदे, न्यायसंगत निर्णय, आणि न्यायिक पुनर्विलोकन यावर आधारित असतात.

१. अपील खंडपीठाचे कार्य

मुंबई उच्च न्यायालयाच्या अपील खंडपीठात इतर कनिष्ठ न्यायालयांमध्ये दिलेल्या निर्णयांवर पुनर्विचार करण्यात येतो. हे न्यायालय फौजदारी, नागरी, आणि विविध कायदेशीर बाबींत अपील ऐकते.

२. तत्त्वनिष्ठ निर्णय

उच्च न्यायालयाचे प्रमुख कार्य म्हणजे कायद्यांच्या तत्त्वांचा विचार करून तत्त्वनिष्ठ निर्णय देणे. हे न्यायालय प्रकरणांच्या गुंतागुंतीवर विचार करून न्यायसंगत निर्णय देण्याचे कार्य करते.

३. मूलभूत हक्कांचे संरक्षण

भारतीय संविधानानुसार मुंबई उच्च न्यायालय नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करते. जर नागरिकांचे हक्क राज्य सरकार किंवा इतर व्यक्तींद्वारे भंग केले गेले असतील तर उच्च न्यायालय त्यावर न्याय देते.

४. न्यायिक पुनर्विलोकन

मुंबई उच्च न्यायालयाला न्यायिक पुनर्विलोकनाचा अधिकार आहे, ज्यामध्ये कोणत्याही कायदा, शासनाचा आदेश, किंवा प्रशासनिक निर्णय संविधानाशी सुसंगत आहे की नाही, हे तपासले जाते.

५. राज्य आणि केंद्र सरकारच्या कायद्यांचे निराकरण

उच्च न्यायालय राज्य सरकार आणि केंद्र सरकारच्या कायद्यांवरील तक्रारी, खटले, आणि प्रश्नांवर निराकरण करते. यामुळे शासन व्यवस्थेत योग्य कार्यपद्धती राहते.

---

३. मुंबई उच्च न्यायालयाचे अधिकार

मुंबई उच्च न्यायालयाचे अधिकार भारतीय संविधानाने दिलेले आहेत, ज्यामध्ये प्रमुखतः वटहुकूम जारी करणे, न्यायिक पुनर्विलोकन, अपील ऐकणे, आणि संविधानाची अंमलबजावणी यांचा समावेश होतो.

१. रीट जारी करणे **(Writ Jurisdiction)**

उच्च न्यायालयाला संविधानाच्या अनुच्छेद २२६ अंतर्गत रीट जारी करण्याचा अधिकार आहे. या अंतर्गत न्यायालय हॅबियस कॉर्पस, मँडेमस, प्रोहिबिशन, क्वो वॉरंटो, आणि सर्टिओरारी असे पाच प्रकारचे वटहुकूम जारी करू शकते.

- हॅबियस कॉर्पस: कोणत्याही व्यक्तीला अनधिकृत पद्धतीने अटक केल्यास त्याचे त्वरित न्यायालयीन तपासणीसाठी आदेश दिला जातो.
- मँडेमस: कोणत्याही सार्वजनिक अधिकाऱ्याला त्याचे कर्तव्य करण्याचे आदेश दिले जातात.
- प्रोहिबिशन: कनिष्ठ न्यायालयाला किंवा प्राधिकरणाला अपात्र खटला हाताळण्यापासून रोखण्यासाठी.
- क्वो वॉरंटो: कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या पदासाठी अपात्र ठरवून त्याच्या अधिकाराची विचारणा.
- सर्टिओरारी: कनिष्ठ न्यायालयाच्या निर्णयाच्या तपासणीसाठी आणि त्या निर्णयाच्या रद्द करण्यासाठी.

२. न्यायिक पुनर्विलोकन **(Judicial Review)**

उच्च न्यायालयाला न्यायिक पुनर्विलोकनाचा अधिकार आहे, ज्यामुळे ते कोणत्याही कायद्याचा किंवा आदेशाचा संविधानाशी सुसंगतता तपासू शकते. जर तो कायदा संविधानाच्या विरुद्ध असेल, तर तो रद्द करू शकतो.

३. अपील न्यायालय **(Appellate Jurisdiction)**

उच्च न्यायालयाला इतर न्यायालयांमधून आलेल्या अपील खटल्यांवर निर्णय देण्याचा अधिकार आहे. सत्र न्यायालय, जिल्हा न्यायालय, आणि इतर कनिष्ठ न्यायालयांतील अपील प्रकरणांवर उच्च न्यायालय अंतिम निर्णय देते.

४. मूलभूत हक्कांचे संरक्षण **(Protection of Fundamental Rights)**

मुंबई उच्च न्यायालयाला नागरिकांचे मूलभूत हक्क संरक्षणाचे विशेष अधिकार आहेत. एखाद्या व्यक्तीचा मूलभूत हक्क राज्य किंवा केंद्र सरकारने भंग केल्यास उच्च न्यायालय त्यावर निर्णय घेऊन त्या व्यक्तीचे हक्क पुन्हा मिळवण्याची व्यवस्था करू शकते.

मुंबई उच्च न्यायालय हे महाराष्ट्र आणि गोवा यांसह दमण, दीव, आणि दादरा-नगर हवेली या केंद्रशासित प्रदेशांसाठी न्यायिक केंद्र आहे. याची रचना मुख्य न्यायाधीश आणि अन्य न्यायाधीशांनी केली आहे. हे न्यायालय राज्यातील कायदेशीर बाबींचे निराकरण, मूलभूत हक्कांचे संरक्षण, आणि न्यायिक पुनर्विलोकन करण्याचे कार्य करते. वटहुकूम जारी करणे, न्यायिक पुनर्विलोकन, आणि अपील न्यायालय म्हणून कार्य करणे यासारखे अधिकार हे मुंबई उच्च न्यायालयाचे प्रमुख अधिकार आहेत. यामुळे राज्यातील न्यायिक प्रक्रिया सुरळीत आणि न्यायपूर्ण राहते.

लोकसत्तामधील लेख

या लेखातून आपण उच्च न्यायालयाची रचना, न्यायाधीशांची नियुक्ती, त्यासाठीची पात्रता, त्यांचे वेतन आणि त्यांच्या कार्यकाळाबाबत जाणून घेऊ. उच्च न्यायालये ही राज्याच्या न्यायसंस्थेतील सर्वोच्च संस्था आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या भाग ६ मधील अनुच्छेद २१४ ते २३१ दरम्यान उच्च न्यायालयाची स्थापना, स्वातंत्र्य, अधिकारक्षेत्र व कार्यपद्धती या संदर्भात तरतूद करण्यात आली आहे. अनुच्छेद २१४ नुसार प्रत्येक राज्यात एका उच्च न्यायालयाची तरतूद करण्यात आली आहे. भारतात सध्या एकूण २५ उच्च न्यायालये कार्यरत आहेत.

उच्च न्यायालयाच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी

ब्रिटिश काळात इ.स. १८८२ मध्ये कोलकाता, बॉम्बे व मद्रास येथे उच्च न्यायालयांची स्थापन करण्यात आली होती. पुढे १८८६ मध्ये अलाहाबाद येथे चौथे उच्च न्यायालय स्थापन करण्यात आले. त्यानंतर काही वर्षांतच ब्रिटिश भारतातील प्रत्येक राज्यात उच्च न्यायालयाची स्थापन करण्यात आली. पुढे भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर १९५० मध्ये अस्तित्वात असलेल्या न्यायालयांना संबंधित राज्यांचे उच्च न्यायालय म्हणून घोषित करण्यात आले. पुढे १९५६ मध्ये सातव्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे संसदेला दोन किंवा अधिक राज्यांसाठी एक, तसेच केंद्रशासित प्रदेशांसाठी एक समान उच्च न्यायालय स्थापन करण्याचा अधिकार दिला.

उच्च न्यायालयाची रचना

भारतातील प्रत्येक उच्च न्यायालयात एक मुख्य न्यायाधीश आणि इतर न्यायाधीश असतात. राज्यघटनेत इतर न्यायाधीशांच्या संख्याबळाचा उल्लेख केलेला नाही. न्यायाधीशांची ही संख्या वेळोवेळी राष्ट्रपतींद्वारे निश्चित केली जाते. प्रत्येक राज्यानुसार ही संख्या बदलत जाते.

उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची नेमणूक

उच्च न्यायालयातील मुख्य न्यायाधीशांची नियुक्ती राष्ट्रपतींद्वारे सर्वोच्च न्यायालयाचे सरन्यायाधीश आणि संबंधित राज्याचे राज्यपाल यांच्याशी विचारविनिमय करून केली जाते. तसेच इतर न्यायाधीशांची नियुक्ती ही मुख्य न्यायाधीशांच्या सल्ल्याने राष्ट्रपतींद्वारे केली जाते.

मुख्य न्यायाधीशांची नियुक्ती ही सरन्यायाधीशांच्या सहमतीशी सुसंगत असल्याशिवाय केली जाऊ शकत नाही, असा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने १९९३ सालच्या दुसऱ्या जजेस केसमध्ये दिला होता. मात्र, १९९८ साली झालेल्या तिसऱ्या जजेस केसमध्ये न्यायालयाने आपला निर्णय फिरवीत यासाठी आणखी दोन वरिष्ठ न्यायाधीशांचा सल्ला घेणे आवश्यक असल्याचे मत नोंदवले. त्याशिवाय २०१४ साली न्यायाधीशांच्या नियुक्तीसाठी असलेली कॉलेजियम पद्धत बदलून राष्ट्रीय न्यायीक नियुक्ती आयोग स्थापना करण्यात आला. मात्र, सर्वोच्च न्यायालयाने हा आयोग असंविधानिक असल्याचे म्हणत पूर्वीची कॉलेजियम पद्धत सुरू ठेवली. (राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती आयोगाची स्थापना ९९ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे करण्यात आली होती.)

उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांसाठी पात्रता

उच्च न्यायालयाचे न्यायधीश म्हणून नियुक्त होण्यासाठी संबंधित व्यक्तीने खालील पात्रता पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

- १) तो भारताचा नागरिक असावा.
- २) त्याने १० वर्षे भारताच्या हद्दीत न्यायिक कार्यालय सांभाळलेले असावे.
- ३) त्याने किमान १० वर्षे एक किंवा अधिक उच्च न्यायालयांत वकील म्हणून काम केलेले असावे.

वरील तिन्ही अटींवरून एक गोष्ट लक्षात येते आणि ती म्हणजे राज्यघटनेत उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश म्हणून नियुक्त होण्यासाठी कोणत्याही वयोमर्यादेची अट घातली गेलेली नाही.

उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना देण्यात येणारी शपथ आणि वेतन

उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना संबंधित राज्याचे राज्यपाल किंवा त्यांनी नियुक्त केलेल्या एखाद्या व्यक्तीद्वारे शपथ दिली जाते. यावेळी न्यायाधीश भारताच्या संविधानाप्रति श्रद्धा आणि निष्ठा बाळगण्याची, संविधानाचे रक्षण करण्याची आणि आपले काम प्रामाणिकपणे, निर्भय राहून तसेच कोणताही आकस न बाळगता करण्याची शपथ घेतात. उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना मिळणारे वेतन आणि भत्ते हे वेळोवेळी संसदेद्वारे निश्चित केले जाते. त्यामध्ये आर्थिक आणीबाणी वगळता इतर वेळी बदल करता येत नाही.

उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांचा कार्यकाळ

भारतीय राज्यघटनेने उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांचा कार्यकाळ निश्चित केलेला नाही. मात्र, ते वयाची ६२ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत पदावर राहू शकतात. त्यापूर्वी ते राष्ट्रपतींकडे आपल्या पदाचा राजीनामा देऊ शकतात. तसेच संसदेच्या शिफारशीनंतर राष्ट्रपती त्यांना पदावरून दूर करू शकतात. त्याबरोबरच सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश म्हणून नियुक्ती झाल्यावर त्यांना आपले पद सोडावे लागते.

मुख्यमंत्र्यांची नियुक्ती कशी केली जाते? त्यांचे वेतन आणि कार्यकाळ किती असतो?

राज्यपाल हे राज्याचे प्रमुख असतात; तर मुख्यमंत्री हे शासनप्रमुख असतात. राज्यातील मुख्यमंत्र्यांचे पद हे केंद्रातील पंतप्रधान पदासारखेच असते. मुख्यमंत्र्यांच्या नियुक्तीसंदर्भात राज्यघटनेत अशी कोणतीही तरतूद करण्यात आलेली नाही. राज्यघटनेतील अनुच्छेद १६४ हे मुख्यमंत्र्यांच्या नियुक्तीसंदर्भात आहे. या अनुच्छेदात राज्यपाल मुख्यमंत्र्यांची नेमणूक करतील, असे नमूद करण्यात आले आहे. पण, याचा अर्थ राज्यपाल कोणत्याही व्यक्तीला मुख्यमंत्री म्हणून नियुक्त करू शकत नाहीत. सामान्य संकेतानुसार विधानसभेत बहुमत असणाऱ्या पक्षाच्या नेत्याला राज्यपाल मुख्यमंत्रीपदी नियुक्त करतात. अशा व्यक्तीला पुढच्या एका महिन्यात विधानसभेत बहुमत सिद्ध करणे आवश्यक असते.

मुख्यमंत्री हा विधिमंडळातील कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य असू शकतो. तसेच कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य नसलेली व्यक्तीही मुख्यमंत्रीपदी नियुक्त केली जाऊ शकते. मात्र, मुख्यमंत्री म्हणून नियुक्त झालेल्या व्यक्तीला पुढच्या सहा महिन्यांत विधिमंडळात निवडून येणे आवश्यक असते; अन्यथा त्याचे मुख्यमंत्री पद संपुष्टात येते.

मुख्यमंत्र्यांचा कार्यकाळ किती असतो?

राज्यघटनेनुसार मुख्यमंत्र्यांचा कार्यकाळ निश्चित करण्यात आलेला नाही. ते राज्यपालांची मर्जी असेपर्यंत पदावर राहू शकतात. मात्र, असे असले तरी राज्यपाल मुख्यमंत्र्यांना केव्हाही पदावरून दूर करू शकत नाहीत. जोपर्यंत त्या व्यक्तीकडे विधानसभेचे बहुमत असते, ती व्यक्ती मुख्यमंत्रीपदी कायम राहू शकते. पण, त्याने विधानसभेचा विश्वास गमावला, तर त्याला राजीनामा द्यावा लागतो किंवा राज्यपाल त्याला पदावरून दूर करतात.

मुख्यमंत्री पदासाठी पात्रता?

राज्यघटनेनुसार मुख्यमंत्री पदासाठी पात्र होण्याकरिता पुढील पात्रता पूर्ण करणे आवश्यक आहे. १) तो भारताचा नागरिक असावा, २) तो राज्य विधिमंडळाचा सदस्य असावा, ३) त्याने वयाची २५ वर्षे पूर्ण केलेली असावीत. ही पात्रता पूर्ण करणारी व्यक्ती मुख्यमंत्री म्हणून नियुक्त केली जाऊ शकते.

मुख्यमंत्र्यांना शपथ कोण देते?

मुख्यमंत्र्यांना पदभार स्वीकारण्यापूर्वी पद आणि गोपनीयतेची शपथ घेणे आवश्यक असते. ही शपथ त्यांना राज्यपालांकडून दिली जाते. यावेळी मुख्यमंत्री हे भारताच्या संविधानाबाबत श्रद्धा आणि निष्ठा बाळगण्याची, भारताच्या अखंडतेची रक्षा करण्याची, तसेच कोणाविषयी ममत्वभाव न बाळगता सर्वांना समान न्याय देण्याची शपथ घेतात.

मुख्यंत्र्यांचे वेतन किती?

मुख्यमंत्र्यांचे वेतन आणि भत्ते विधिमंडळाद्वारे ठरवले जातात. मुख्यमंत्र्याला राज्य विधिमंडळाच्या सदस्यांप्रमाणेच वेतन दिले जाते. त्याशिवाय खासगी खर्च भत्ता, मोफत निवासस्थान व वैद्यकीय भत्ताही दिला जातो.

मुख्यमंत्र्यांचे अधिकार

मुख्यमंत्र्यांचे अधिकार आणि त्यांच्या कार्याचे वर्गीकरण चार भागात करता येईल. १) मंत्रिमंडळ संदर्भातील अधिकार, २) राज्यपालांसंदर्भातील अधिकार, ३) राज्यविधी मंडळासंदर्भातील अधिकार आणि ४) इतर अधिकार या अधिकारांबाबत सविस्तरपणे बघू या.

१) मुख्यमंत्र्यांचे मंत्रिमंडळ संदर्भातील अधिकार :

राज्य मंत्रिमंडळाचा प्रमुख म्हणून मुख्यमंत्र्यांना मंत्रिमंडळासंदर्भात काही अधिकार असतात. मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्यानुसारच राज्यपाल मंत्रिमंडळातील मंत्र्यांची नियुक्ती करतात. तसेच मुख्यमंत्री मंत्र्यांना खातेवाटप किंवा त्यांच्या खात्यात बदल करतात. याशिवाय ते मंत्र्यांना राजीनामा देण्यासही सांगू शकतात. मुख्यमंत्री हे सर्व मंत्र्यांना कामकाजात मार्गदर्शन करतात. तसेच त्यांच्या कामांवर नियंत्रण ठेवतात. एखाद्या मंत्र्याने राजीनामा दिल्यास किंवा त्याचा मृत्यू झाल्यास मुख्यमंत्री दुसऱ्या व्यक्तीची नेमणूक मंत्री म्हणून करू शकतात. महत्त्वाचे म्हणजे मुख्यमंत्री राजीनामा देऊन संपूर्ण मंत्रिमंडळ बरखास्त करू शकतात किंवा मुख्यमंत्र्यांचा मृत्यू झाल्यास मंत्रिमंडळ आपोआप विसर्जित होते.

२) मुख्यमंत्र्यांचे राज्यपालांसदर्भातील अधिकार

मुख्यमंत्री हे राज्यपाल आणि मंत्रिमंडळ यांच्यातील दुवा म्हणून काम करतात. ते राज्याच्या मंत्रिमंडळाचे निर्णय आणि कायद्याचे प्रस्ताव राज्यपालांकडे सादर करतात. तसेच राज्यपाल मागतील ती माहिती ते राज्यपालांना देतात. याशिवाय एखाद्या मंत्र्याने घेतलेल्या निर्णयावर जर मंत्रिमंडळात चर्चा झाली नसेल तर राज्यपालांना आवश्यक वाटल्यास मंत्रिमंडळाच्या विचारार्थ सादर करतात. याबरोबरच राज्याचे महाअधिव्यक्ता, राज्यसेवा आयोगाचे अध्यक्ष, राज्य निवडणूक आयुक्त यांची नियुक्ती करताना ते राज्यपालांना सल्ला देतात.

३) मुख्यमंत्र्यांचे राज्य विधिमंडळासंदर्भातील अधिकार

मुख्यमंत्री राज्यपालांना राज्य विधिमंडळाचे अधिवेशन बोलावण्याबाबत तसेच ते स्थगित करण्याबाबत सल्ला देऊ शकतात. याशिवाय विधानसभा बरखास्त करण्याचा सल्लाही ते राज्यपालांना देऊ शकतात.

४) मुख्यमंत्र्यांचे इतर अधिकार

विधिमंडळ, मंत्रिमंडळ आणि राज्यपालांव्यतीरिक्त मुख्यमंत्र्यांना इतरही अधिकार आणि कार्ये पार पाडावी लागतात. मुख्यमंत्री हे राज्याचे मुख्य प्रवक्ते असतात. ते राज्याचा नेता म्हणून अनेकांना भेटत असतात, त्यांच्या समस्या जाणून घेऊन त्याचे निराकारण करतात. याशिवाय मुख्यमंत्री हे राज्य नियोजन मंडळाचे अध्यक्ष आणि पंतप्रधान अध्यक्ष असलेल्या आंतरराज्यीय परिषद तसेच निती आयोगाचेही सदस्य असतात. एकंदरितच मुख्यमंत्री हे राज्याच्या प्रशासनात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात.

महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेपासून आजपर्यंतच्या मुख्यमंत्र्यांची यादी खालीलप्रमाणे आहे:

अनुक्रमांक	मुख्यमंत्री	कार्यकाळ	पक्ष
1	यशवंतराव चव्हाण	1 मे 1960 – 19 नोव्हेंबर 1962	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
2	मारोतराव कन्नमवार	20 नोव्हेंबर 1962 – 24 नोव्हेंबर 1963	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
3	पी. के. सावंत	25 नोव्हेंबर 1963 – 4 डिसेंबर 1963	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
4	वसंतराव नाईक	5 डिसेंबर 1963 – 20 फेब्रुवारी 1975	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
5	शंकरराव चव्हाण	21 फेब्रुवारी 1975 – 16 मे 1977	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
6	वसंतदादा पाटील	17 मे 1977 – 18 जुलै 1978	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस

7	शरद पवार	18 जुलै 1978 – 17 फेब्रुवारी 1980	भारतीय काँग्रेस (समाजवादी)
8	अब्दुल रहमान अंतुले	9 जून 1980 – 12 जानेवारी 1982	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
9	बाबासाहेब भोसले	21 जानेवारी 1982 – 1 फेब्रुवारी 1983	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
10	वसंतदादा पाटील	2 फेब्रुवारी 1983 – 1 जून 1985	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
11	शिवाजीराव निलंगेकर पाटील	3 जून 1985 – 6 मार्च 1986	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
12	शंकरराव चव्हाण	12 मार्च 1986 – 26 जून 1988	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
13	शरद पवार	26 जून 1988 – 25 जून 1991	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
14	सुधाकरराव नाईक	25 जून 1991 – 22 फेब्रुवारी 1993	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस

15	शरद पवार	6 मार्च 1993 – 14 मार्च 1995	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
16	मनोहर जोशी	14 मार्च 1995 – 31 जानेवारी 1999	शिवसेना
17	नारायण राणे	1 फेब्रुवारी 1999 – 17 ऑक्टोबर 1999	शिवसेना
18	विलासराव देशमुख	18 ऑक्टोबर 1999 – 16 जानेवारी 2003	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
19	सुशीलकुमार शिंदे	18 जानेवारी 2003 – 4 नोव्हेंबर 2004	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
20	विलासराव देशमुख	1 नोव्हेंबर 2004 – 5 डिसेंबर 2008	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
21	अशोक चव्हाण	8 डिसेंबर 2008 – 9 नोव्हेंबर 2010	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस
22	पृथ्वीराज चव्हाण	11 नोव्हेंबर 2010 – 26 सप्टेंबर 2014	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस

23	देवेंद्र फडणवीस	31 ऑक्टोबर 2014 – 8 नोव्हेंबर 2019	भारतीय जनता पक्ष
24	उद्धव ठाकरे	28 नोव्हेंबर 2019 – 29 जून 2022	शिवसेना
25	एकनाथ शिंदे	30 जून 2022 – वर्तमान	शिवसेना

टीप**:** वरील माहिती 5 नोव्हेंबर 2024 पर्यंत अद्ययावत आहे.

मुख्यमंत्री वसंतराव नाईकांचा कार्यकाळ

वसंतराव फुलसिंग नाईक हे महाराष्ट्राचे चौथे मुख्यमंत्री होते, आणि त्यांचा कार्यकाळ १९६३ ते १९७५ असा दीर्घकाळ (११ वर्षे) होता. वसंतराव नाईकांचा कार्यकाळ महाराष्ट्राच्या राजकीय आणि सामाजिक इतिहासात अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानला जातो, कारण त्यांनी राज्याच्या विकासाची मजबूत पायाभरणी केली. विशेषतः कृषी सुधारणा, सिंचन प्रकल्प, आणि ग्रामीण विकासाच्या क्षेत्रात त्यांनी भरीव योगदान दिले.

१. प्रारंभिक जीवन आणि राजकीय कारकीर्द

वसंतराव नाईक यांचा जन्म १ जुलै १९१३ रोजी यवतमाळ जिल्ह्यातील पुसद तालुक्यातील गहुली या गावात झाला. नाईक यांनी नागपूर विद्यापीठातून शिक्षण घेतले आणि नंतर राजकारणात प्रवेश केला. त्यांच्या काकांनी स्वातंत्र्यसैनिक आणि राजकीय नेते असण्याचा वारसा दिला, ज्याचा प्रभाव वसंतराव नाईक यांच्या विचारांवर झाला.

२. मुख्यमंत्री पदाची शपथ आणि कार्यकाळ (१९६३ - १९७५)

वसंतराव नाईक यांनी ५ डिसेंबर १९६३ रोजी महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रिपदाची शपथ घेतली. त्यांच्या दीर्घ कार्यकाळात त्यांनी अनेक महत्त्वाचे निर्णय घेतले, ज्यामुळे महाराष्ट्र राज्याच्या सर्वांगीण विकासाला गती मिळाली.

१. कृषी सुधारणा आणि हरित क्रांती

वसंतराव नाईक यांचे सर्वांत मोठे योगदान म्हणजे महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्राच्या सुधारणा. त्यांनी राज्यात हरित क्रांतीचा प्रारंभ केला आणि शेतकऱ्यांना सुधारित बियाणे, खते, आणि सिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. यामुळे महाराष्ट्रातील कृषी उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली.

- शेतकरी शिक्षण योजना: शेतकऱ्यांना नवीन शेती तंत्रज्ञानाचे ज्ञान मिळावे यासाठी शेतकरी प्रशिक्षण योजना सुरू केली.
- पाणी व्यवस्थापन: महाराष्ट्रातील सिंचन प्रकल्पांना चालना देऊन त्यांनी शेतीसाठी पाणीपुरवठा सुनिश्चित करण्यावर भर दिला.

२. कृषी उत्पन्न बाजार समिती **(APMC)** कायदा

कृषी उत्पादनांच्या बाजार व्यवस्थेचे नियमन करण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळावा म्हणून वसंतराव नाईक यांनी कृषी उत्पन्न बाजार समिती (APMC) कायदा लागू केला. या कायद्यामुळे शेतकऱ्यांचे शोषण कमी झाले आणि त्यांना मालाची विक्री थेट बाजारपेठेत करता आली.

३. औद्योगिक विकास

वसंतराव नाईक यांनी राज्यात औद्योगिक विकासाला देखील चालना दिली. त्यांनी विविध औद्योगिक क्षेत्रांची स्थापना केली आणि लघुउद्योगांनाही प्रोत्साहन दिले. नागपूर, पुणे, औरंगाबाद, आणि कोल्हापूरसारख्या शहरांमध्ये औद्योगिकीकरणाच्या माध्यमातून रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या.

४. सिंचन प्रकल्प

वसंतराव नाईक यांनी सिंचन क्षेत्रात भरीव काम केले. यवतमाळ, अकोला, अमरावती, उस्मानाबाद, लातूर या जिल्ह्यांमध्ये सिंचन प्रकल्प राबवून त्यांनी शेतीला पाण्याचा पुरवठा वाढवला. त्यांच्यामुळे मराठवाडा, विदर्भ, आणि इतर भागातील शेतकऱ्यांना सिंचनाची सुविधा उपलब्ध झाली.

५. मराठवाडा आणि विदर्भाच्या विकासासाठी प्रयत्न

वसंतराव नाईक यांना मराठवाडा आणि विदर्भ या मागासलेल्या भागांच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न केले. त्यांनी या भागांत शाळा, रस्ते, आणि आरोग्य सुविधा उभारण्यावर भर दिला. विदर्भ आणि मराठवाड्यातील आदिवासी आणि मागासवर्गीयांच्या समस्यांसाठी विशेष योजना राबवल्या.

६. दलित आणि आदिवासी कल्याण

वसंतराव नाईक यांनी दलित, आदिवासी, आणि मागासवर्गीयांसाठी विशेष कल्याण योजना सुरू केल्या. त्यांच्यामुळे अनुसूचित जाती-जमातीच्या मुलांना शैक्षणिक सवलती मिळाल्या आणि त्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन देण्यासाठी त्यांनी विविध योजना राबवल्या.

वसंतराव नाईक यांच्या कार्यकाळाचा प्रभाव

१. कृषी विकास: महाराष्ट्र हरित क्रांतीत सहभागी होऊन शेतकऱ्यांना आर्थिक स्थैर्य मिळाले. २. औद्योगिकीकरण: औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासामुळे रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या, आणि आर्थिक विकासाला चालना मिळाली. ३. ग्रामीण विकास: ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा उभारण्यात आल्या, ज्यामुळे राज्याचा सर्वांगीण विकास साधला गेला.

वसंतराव नाईक यांचे महाराष्ट्राच्या विकासातले योगदान अमूल्य आहे. त्यांच्या कारकीर्दीत कृषी, औद्योगिक, आणि ग्रामीण विकासाला व्यापक चालना मिळाली. त्यांची दूरदृष्टी आणि राजकीय स्थैर्यामुळे महाराष्ट्राच्या

प्रगतीला गती मिळाली. वसंतराव नाईक यांचे नाव महाराष्ट्राच्या इतिहासात "हरित क्रांतीचे जनक" म्हणून ओळखले जाते, आणि आजही त्यांच्या कार्याची छाया राज्यातील विविध योजनांवर आहे.

महाराष्ट्राच्या इतर मुख्यमंत्र्यांसंबंधी माहिती मिळवण्यासाठी हे लेख वाचा -

या पेजवर जाण्यासाठी हा QR code scan करा.

महाराष्ट्रातील इतर मागास जातींचे राजकारण

इतर मागास वर्ग किंवा ओबीसी (इंग्रजी: **Other Backward Class** / ***OBC***) हा सामाजिकदृष्ट्या व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेला प्रवर्ग (समाज) आहे. भारतात बहुसंख्य समाज हा मागासलेला (Backward class) असून पुढारलेला समाज (Forward class) अल्पसंख्य आहे. या बहुसंख्य मागास समाजापैकी जो जास्त मागास आहे तो ‘मुख्य मागास’ समजला जातो. त्याला अनुसूचित जाती-जमाती म्हणले जाते. या मुख्य मागासांपेक्षा कमी मागासलेल्या समाजघटकांना ‘इतर मागास’ ठरविण्यात आलेले आहे. भारतातील ४१% ते ५२% लोकसंख्या ओबीसी आहे.

मंडल आयोगाने महाराष्ट्रातील ओबीसी जातींची संख्या ३६०, तर देशात ओबीसी जातींची संख्या ३,७४४ इतकी नोंद केलेली आहे. इतर मागासवर्गीयांसाठी असलेल्या राष्ट्रीय आयोगाने २,१७१ प्रमुख ओबीसींची यादी जाहीर केलेली आहे. ह्यांतील उपजाती जमेस धरल्यास ही संख्या आणखीही वाढू शकते.

कुणबी, साळी, कोष्टी, तेली, भावसार, वाणी, शिंपी, नाभिक, परीट, गुरव, गवळी, जंगम, पांचाळ, फुलारी, रंगारी, सुतार, कासार, धनगर, भंडारी, तांडेल, तांबट, मोमीन, घडशी, विणकर, आगरी, कुंभार, सोनार, कोळी, लोहार, शिंपी, माळी, बंजारा,मराठअशा अनेक जाती यामध्ये मोडतात.

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक संस्था आणि सरकारी नोकऱ्यांमध्ये मागासवर्गीयांसाठी एकूण ५२% आरक्षण दिले आहे. ज्यामध्ये ओबीसी 19%+ DNT (A) 3%+ NT(B) 2.5%+ NT(C) 3.5 % + NT(D) 2%+ SBC 2% ह्या सर्वांना मिळून 32 टक्के आरक्षण दिले आहे, तर अनुसूचित जातींना १३ टक्के आणि अनुसूचित जमातींना ७ टक्के आरक्षण दिलेले आहे. एकूण 52%.

आर्थिक दृष्टीने मागासवर्ग १०% EWS आरक्षण आहे. महाराष्ट्र शासनाने राज्यातील शासकीय नोकऱ्यात अनाथ व्यक्तिंसाठी १% आरक्षण लागू केले आहे.

मुस्लिमांमधील ३७ जातींचा ओबीसींमध्ये समावेश आहे.[१]

राज्यघटना तयार होताना संविधान सभेचे सदस्य टी.टी. कृष्णामाचारी यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना 'मागासवर्ग म्हणजे नक्की काय?' असा प्रश्न विचारला होता. त्याच्या उत्तरदाखल डॉ. आंबेडकर म्हणाले, "अनुसूचित जाती आणि जमातींशिवाय अनेक राज्यांत असे घटक आहेत की जे त्यांच्याइतकेच मागासलेले आहेत. मात्र त्यांचा समावेश अनुसूचित जाती - जमातींमध्ये करण्यात आलेला नाही."

दलित राजकारण

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या हयातीत आणि त्यांच्या पश्चात संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीपर्यंत दलित मतदार निष्ठेने रिपब्लिकन पक्षाला वा पुढारी सांगतील त्यांना एकगठ्ठा मतदान करायचे. दलितांच्या मनात तेव्हा काँग्रेसविषयी प्रचंड राग होता. अत्याचाराची चीड होती. लोकशाहीची चाड होती. ज्या रिपब्लिकन पुढा-यांनी काँग्रेसची साथ केली, त्यांच्या सभा तेव्हा दलित समाजाने उधळून लावल्या होत्या. काँग्रेसशी संगत करणारांवर बहिष्कार टाकण्यापासून त्यांच्याशी सोयरसंबंध तोडण्यापर्यंत टोकाच्या भूमिका आंबेडकर समाजाने तेव्हा घेतल्या होत्या. पुढे 1967-68 मध्ये दादासाहेब गायकवाडांनी काँग्रेस-रिपब्लिकन युती केली व दलित कार्यकर्त्यांना येथून खरी सत्तेची चटक लागली. कालांतराने रिपब्लिकन पुढा-यांनी स्वत:साठी एखादे पद मिळवून दलित मतदान काँग्रेसच्या पारड्यात नेऊन टाकण्याचे भिकार राजकारण केले. निवडणुकांचा विसर पडला आणि मूळ म्हणजे, पुढा-यांच्या निवडणुकीतील तडजोडवादी राजकारणाचा परिणाम असा झाला, की दलित मतदारही मूल्यांपासून ढळत गेला. नेत्यांचा आदरयुक्त वचक संपला. आजही ही स्थिती कायम आहे.

राजकीय पक्षांना होणारे मतदान हे निष्ठावान कार्यकर्तेच करून घेत असतात. असा निष्ठावान कार्यकर्ता रिपब्लिकन पुढा-यांकडे नाही. कारण पुढा-यांनी स्वत:साठी खासदारक्या, आमदारक्या मिळवल्या. काही खुशमस्क-या हुज-यांची धन केली, पण खालच्या कार्यकर्त्यांची मात्र सतत उपेक्षाच केली. तळाच्या कार्यकर्त्यांचा सत्तेत सहभाग केला नाही. कार्यकर्त्यांना स्वत:च्या मागे फिरवायचे; त्यांना झिंदाबाद, मुर्दाबाद, विजय असो, अशा घोषणा द्यायला लावायच्या; पोस्टर, माहितीपत्रके वाटण्याचे काम द्यायचे आणि त्याच्या मुलाबाळांना वा-यावर सोडायचे, ही रिपब्लिकन राजकारणाची त-हा होऊन बसली. कार्यकर्तोही मग चूल पेटवण्यासाठी भल्याबु-या मार्गांचा अवलंब करू लागला. एकूणच जो पक्ष केडरबेस नाही, ज्या पक्षाकडे कार्यकर्त्यांची कदर नाही, अशा पक्षाशी सोयवादी नाते सांगणारे कार्यकर्तेही मग निवडणुकीत स्थानिक पातळीवर आपल्या सोयीनुसार सौदेबाज तडजोडी करतात.[2]

[2] https://divyamarathi.bhaskar.com/news/edt-dalit-vote-and-politics-4308949-nor.html